

ATHENIAN POTTERS AND PAINTERS

VOLUME II

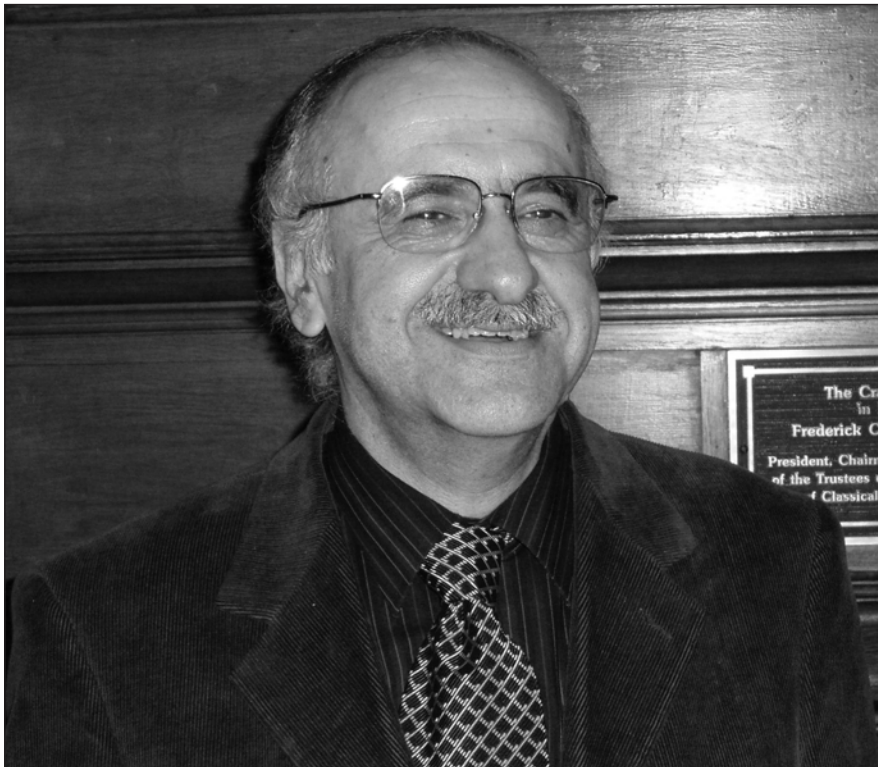

EDITED BY

JOHN H. OAKLEY AND OLGA PALAGIA

ATHENIAN POTTERS
AND PAINTERS
VOLUME II

This volume is dedicated to Michalis Tiverios

The honoree at the conference (Photo: June Allison)

ATHENIAN POTTERS AND PAINTERS

VOLUME II

EDITED BY
JOHN H. OAKLEY
AND OLGA PALAGIA

ALPHA BANK

Oxbow Books
Oxford and Oakville

Published by
Oxbow Books, Oxford

© Oxbow Books and the individual authors, 2009

ISBN 978-1-84217-350-3

A CIP record for this book is available from the British Library

This book is available direct from

Oxbow Books, Oxford, UK
(Phone: 01865-241249, Fax: 01865-794449)

and

The David Brown Book Company
PO Box 511, Oakville, CT 06779, USA
Phone: 860-945-9329; Fax: 860-945-9468

or from our website

www.oxbowbooks.com

Printed in Great Britain by
The Short Run Press, Exeter

Contents

Foreword	vii
1 Dionysos in Context: Two Attic Red-figure Kraters of the Early Fourth Century BC <i>Amalia Avramidou</i>	1
2 Attic Red-figure Pottery from Olympia <i>Martin Bentz</i>	11
3 Spruce, Pine, or Fir – Which did Sinis Prefer? <i>Elke and Hans-Joachim Böhr</i>	18
4 Inside/Outside: Revisiting a Chous in The Metropolitan Museum of Art <i>Sheramy D. Bundrick</i>	27
5 Herakles, Athena und Chthonia Gorgo: Mythos und Kunst in den Töpferwerkstätten des Kerameikos in Athen <i>Stamatis Fritzilas</i>	36
6 Seeing the Image: Constructing a Data-Base of the Imagery on Attic Pottery from 635 to 300 BC <i>Filippo and Innocenza Giudice</i>	48
7 Νέο φως σε παλαιά ευρήματα. Δύο κλασικοί τάφοι από το οικόπεδο Σαπουντζάκη στην Οδό Πειραιώς <i>Γιώργος Γ. Καββαδίας – Άννα Λάγια</i>	63
8 The Jena Workshop Reconsidered: Some New Thoughts on Old Finds <i>Kleopatra Kathariou</i>	73
9 The Iconography of Madness in Attic Vase-Painting <i>Eurydice Kefalidou</i>	90
10 Women and Deer: from Athens to Corinth and Back <i>Sonia Klinger</i>	100
11 The Sky as <i>hippodromes</i> – Agonistic Motives within Astral Representations <i>Bettina Kratzmueller</i>	108
12 An Aristocrat in the Athenian Kerameikos: The Kleophrades Painter = Megakles <i>Bettina Kreuzer</i>	116
13 Sourcing Stories: the Embassy to Achilles on Attic Pottery <i>Elizabeth Langridge-Noti</i>	125
14 Iconographical Divergencies in Late Athenian Black-Figure: The Judgement of Paris <i>Anna A. Lemos</i>	134
15 Wheel without Chariot – A Motif in Attic Vase-Painting <i>Adrienne Lezzi-Hafter</i>	147

16	Erotic Images on Attic Vases: Markets and Meanings <i>Kathleen M. Lynch</i>	159
17	Nikosthenic Pyxides between Etruria and Greece <i>Claire L. Lyons</i>	166
18	Coupes attiques à figures rouges trouvées à Thasos <i>Jean-Jacques Maffre</i>	181
19	Old Age in Athenian Vase-Painting <i>Susan B. Matheson</i>	192
20	Prometheus oder Atlas? Zur Deutung der Amphora München 1540 <i>Heide Mommsen</i>	201
21	The ‘Unheroic’ Corpse: Re-reading the Sarpedon Krater <i>Jenifer Neils</i>	212
22	Attic Imports at Marion: Preliminary Results of the Princeton University Archaeological Expedition to Polis Chrysochous, Cyprus <i>J. Michael Padgett</i>	220
23	The Relocation of Potters and the Dissemination of Style: Athens, Corinth, Ambrakia, and the Agrinion Group <i>John K. Papadopoulos</i>	232
24	White-ground Lekythoi in Athenian Private Collections: Some Iconographic Observations <i>Maria Pipili</i>	241
25	Early Red-figure in Context <i>Susan I. Rotroff</i>	250
26	Topographies of Cult and Athenian Civic Identity on Two Masterpieces of Attic Red-Figure <i>H.A. Shapiro</i>	261
27	The Invention of the Female Nude: Zeuxis, Vase-Painting, and the Kneeling Bather <i>Robert F. Sutton</i>	270
28	Αγγεία-αναθήματα από το Μεγάλο Ελευσινιακό ιερό <i>Μιχάλης Τιβέριος</i>	280
29	The Meidias Painter and the Jena Painter Revisited <i>Olga V. Tugusheva</i>	291
30	Mortals Facing the Goddess: Thoughts on the Panathenaic Amphora of Lydos in Florence and some Pseudo-Panathenaic Vases <i>Panos Valavanis</i>	297
31	Picturing Potters and Painters <i>Dyfri Williams</i>	306
32	Σκηνές γυναικωνίτη σε «άγνωστης χρήσης σκεύος» του τέλους του 5ου αι. π.Χ. <i>Άγγελος Ζαρκάδας</i>	318
	Colour Plates	329

Foreword

The papers in this volume are based on the lectures given at the international conference *Athenian Potters and Painters II*, which was held in the American School of Classical Studies at Athens on March 28–30, 2007. The subject of the conference was the study of Athenian painted pottery, the finest ware in the ancient Mediterranean during the Archaic and Classical periods of Greece. Athenian vase-paintings are not only the single most important source of images of Greek everyday life and mythology, but also a crucial dating tool for archaeologists. Yet, even though new examples of this city's beautiful black- and red-figure vases are found constantly in Greece, Italy and elsewhere, only this conference and its predecessor, *Athenian Potters and Painters*, held at the American School of Classical Studies in 1994, ever focused on this pottery. The rationale for both conferences was that it is best to organize them in Athens, where the pottery was made. Holding a second conference on the subject is justified by the large amount of new material and by the dynamic appearance of a younger generation of scholars dealing with the subject.

Thirty-three people were invited to speak, eleven of whom were Greek. One of the goals of the conference was to bring together a diverse group of scholars who varied in age, nationality and the approaches they took to the study of Greek vases. We specifically invited a number of young Greek and American scholars to participate, since the earlier conference had served as a springboard into the profession for several young scholars. The following countries were also represented by speakers: Austria, Belgium, England, France, Germany, Israel, Italy, Russia, Switzerland, and the United States.

Another of our goals was to represent as many different approaches to the study of Attic painted pottery and as much new, important unpublished material as possible. Subject areas included not only the study of potters and painters and their workshops, but also the study of shape,

ornament, subject matter, chronology, export, excavation pottery, context, and the influence of Athenian vases on pottery from other regions of the Mediterranean and vice versa.

The conference took place in Cotsen Hall, the new auditorium of the American School of Classical Studies at Athens. We are very grateful to Stephen V. Tracy, the then Director of the American School, and other members of the staff for their support, particularly Pandelis Panos, who provided crucial help with raising the funds to hold the conference. For financial support we are indebted not only to the American School, but also to Alpha Bank, whose very generous subsidy allowed us to hold a first class conference.

The conference and this volume are dedicated to Michalis Tiverios. He, as the honorees of the previous conference – Erika Simon and John Boardman – has greatly contributed to the study of Greek vase-painting, now only by his publications, but also through the students he has produced and placed across the world. Like his predecessors, he is an international figure of great renown and a very generous colleague to us all.

The abbreviations and notation system can be found in the *Archäologischer Anzeiger* 1997, 611–628. We chose to use the same system as the earlier volume for continuity and for its succinct nature. The abbreviations of ancient literary sources are those of the *Oxford Classical Dictionary*³ (1996). The following additional abbreviations are used:

ABV	J.D. Beazley, <i>Attic Black-Figure Vase-Painters</i> (1956).
ARV ²	J.D. Beazley, <i>Attic Red-Figure Vase-Painters</i> ² (1963).
Para	J.D. Beazley, <i>Paralipomena</i> (1971).
BAdd ²	T.H. Carpenter, <i>Beazley Addenda</i> ² (1989).

John H. Oakley
Olga Palagia

8 Νέο φως σε παλαιά ευρήματα. Δύο κλασικοί τάφοι από το οικόπεδο Σαπουντζάκη στην Οδό Πειραιώς

Γιώργος Γ. Καββαδίας – Άννα Λάγια

Στη μνήμη της Μαρίνας Σγούρου

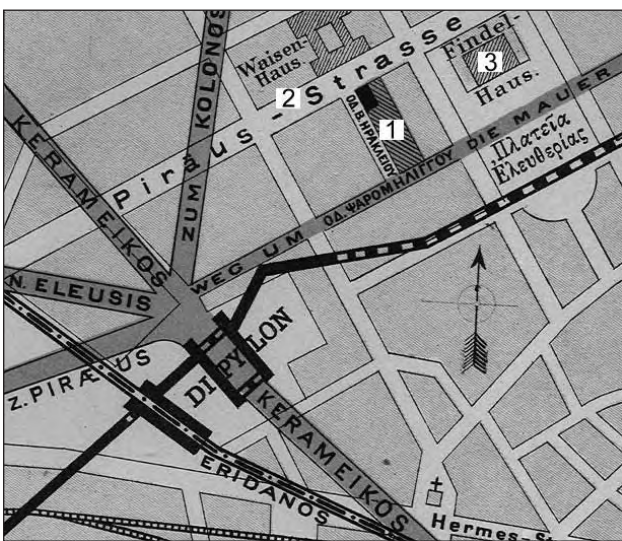
Το οικόπεδο του ταγματάρχη Κωνσταντίνου Σαπουντζάκη στην οδό Πειραιώς 59, στην Αθήνα, είναι πολύ γνωστό για τα σπουδαία ευρήματα των γεωμετρικών χρόνων, που κοσμούν την πρώτη αίθουσα της μόνιμης έκθεσης της Συλλογής Αγγείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.¹ Αφορμή, ωστόσο, για την συμμετοχή μας στο δεύτερο διεθνές συνέδριο «Athenian Potters and Painters» υπήρξε μία ομάδα τριών κλασικών τάφων, που βρέθηκαν εκεί το 1891 και 1892. Για λόγους οικονομίας χρόνου στο συνέδριο παρουσιάστηκαν – και δημοσιεύονται εδώ – οι δύο τάφοι που συμπεριελήφθησαν στη νέα έκθεση της Συλλογής Αγγείων του ΕΑΜ. Από το ευρετήριο του Μουσείου αντλούμε την πληροφορία ότι και οι τρεις τάφοι, για κάποιο απροσδιόριστο χρονικό διάστημα μεταξύ

των αρχών του 20ου αι. και του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου είχαν εκτεθεί, αλλά στην μεταπολεμική έκθεση αποσύρθηκαν.²

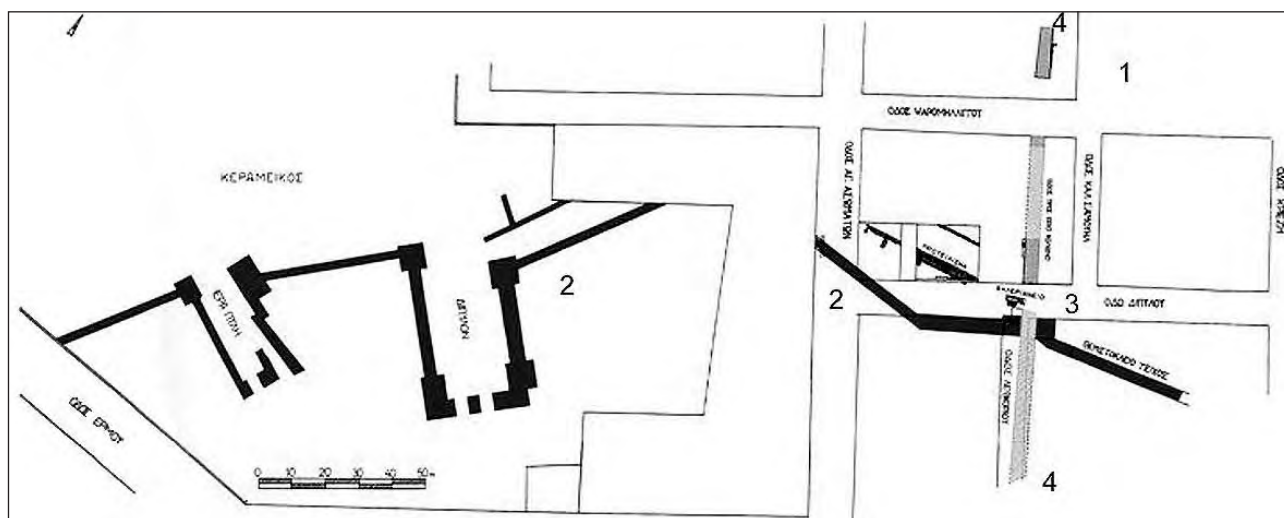
Τα τοπογραφικά στοιχεία, οι παλαιές ανασκαφές και το νεκροταφείο των «Ηρίων» Πολών

Η θέση του οικοπέδου Σαπουντζάκη, σε σχέση με τον σύγχρονο πολεοδομικό ιστό, ορίζεται από τις οδούς Πειραιώς στα βόρεια, Καλογήρου Σαμουήλ (τότε Βασιλέως Ηρακλείου) στα δυτικά, Ψαρομηλίγκου στα νότια και Κριεζή στα ανατολικά, δηλ. ακριβώς δυτικά της Πλατείας Κουμουνδούρου (εικ. 1). Στο τέλος του 19ου αι. η περιοχή αυτή εθεωρείτο προνομιάς και πολλοί εξέχοντες Αθηναίοι αστοί την επέλεξαν για να κατοικήσουν. Μεταξύ αυτών ήταν ο αξιωματικός του Ελληνικού Στρατού Κωνσταντίνος Σαπουντζάκης, γόνος επιφανούς στρατιωτικής οικογένειας από την Κρήτη. Το 1875, δεκαπέντε περίπου χρόνια πριν την ανασκαφή, είχε περατωθεί η ανέγερση του Δημόσιου Βρεφοκομείου στη βόρεια πλευρά της Πλατείας Ελευθερίας, γνωστή στους σύγχρονους Αθηναίους ως Πλατεία Κουμουνδούρου.³ Απέναντι ακριβώς από το οικόπεδο Σαπουντζάκη κτίσθηκε το 1856 το Δημόσιο Ορφανοτροφείο, δωρεά του εύπορου ηπειρώτη εμπόρου Χατζηκώνστα. Το 1912 το Ορφανοτροφείο κατεδαφίστηκε και την θέση του κατέλαβε μία μεγάλη πολυκατοικία. Σε ανασκαφικές αναφορές του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ου αι., τα δύο κτήρια χρησίμευαν συχνά ως σημεία εξάρτησης των παλαιών ανασκαφών στην ευρύτερη περιοχή μεταξύ του Κεραμεικού και της Πλατείας Ομονοίας.⁴

Κατά την κλασική εποχή η περιοχή αυτή ευρισκόταν λίγο έξω από την πέμπτη πύλη του θεμιστόκλειου τείχους, σε απόσταση περ. 300 μέτρων βορειοανατολικά του Διπύλου. Αυτή η πύλη, που από τους περισσότερους μελετητές ταυτίζεται με τις λεγόμενες Ήριες πύλες, εντοπιζόταν κατά προσέγγιση στην συμβολή των οδών

Εικ. 1. Η θέση του οικ. Σαπουντζάκη σε σχέση με τον πολεοδομικό ιστό κατά την εποχή της ανασκαφής. Οικ. Σαπουντζάκη (1), Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα (2) και Δημόσιο Βρεφοκομείο (3). Φωτογραφία: από Α. Brückner – E. Pernice, AM 18, 1893, πίν. 6.

Εικ. 2. Σχεδιαστική αποκατάσταση της πορείας του Θεμιστόκλειου Τείχους από τον Κεραμεικό έως τις «Ηριες Πύλες». 1. Οικ. Σαπουντζάκη. 2. Θεμιστόκλειο Τείχος. 3. «Ηριες Πύλες». 4. Οδός προς Ίππιο Κολωνό. Φωτογραφία: από Ι. Τσιριγώτη-Δρακοτού, *ADelt* 55, 2000, [2004] Α' Μελέτες, 93 εικ. 5.

Διπύλου και Λεωκορίου (εικ. 2). Χάρης σε μία σημαντική ανασκαφή της Γ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (ΕΠΚΑ), το 2000 εξακριβώθηκε η θέση της πύλης, πάνω στην νοτιοδυτική γωνία των δύο οδών. Συγκεκριμένα, στο κτήριο του παραρτήματος Ισλαμικής Τέχνης του Μουσείου Μπενάκη, στη συμβολή των οδών Αγ. Ασωμάτων και Διπύλου, αποκαλύφθηκε τμήμα του προτειχίσματος και της τάφρου του θεμιστόκλειου τείχους. Έτσι αποκαθίσταται με ακρίβεια η πορεία του τείχους στο μεταξύ του Διπύλου και των Ηρίων πυλών διάστημα και η θέση της πύλης στη συμβολή των οδών Διπύλου και Λεωκορίου. Σε γενικές γραμμές η πορεία της σημερινής οδού Λεωκορίου παρακολουθεί τμήμα της αρχαίας οδού προς τον Ίππιο Κολωνό, που είχε ως αφετηρία τον βωμό των Δώδεκα Θεών στην Αρχαία Αγορά και, διά μέσου των Ηρίων Πυλών, κατευθυνόταν προς τον Ίππιο Κολωνό και την βορειοδυτική περιοχή της Αττικής.⁵

Ήδη από τα μέσα του 19ου αι., η έντονη ανοικοδόμηση στην οδό Πειραιώς και τους γύρω από αυτήν δρόμους προκάλεσε το ζωηρό αρχαιολογικό ενδιαφέρον, λόγω της γειννίασης με τον Κεραμεικό. Αναφέρουμε ενδεικτικώς μερικά μόνο από τα σπουδαιότερα ευρήματα, που προέρχονται από την περιοχή αυτή, πριν από την έναρξη της ανασκαφής στο οικοπέδο Σαπουντζάκη το 1891, και ανήκουν στο νεκροταφείο των Ηρίων πυλών. Το 1871 ο αρχαιολόγος και αρχαιοπώλης Ιωάννης Παλαιολόγος κατέσκαψε την πλατεία Κουμουνδούρου και την γύρω περιοχή. Από τις λαθρανασκαφές του Παλαιολόγου προέρχεται η φημισμένη οινοχόη του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου αρ. 192, με την αρχαιότερη σωζόμενη ελληνική επιγραφή. Η οινοχόη βρέθηκε ακριβώς απέναντι από το Ορφανοτροφείο, -«καταντικρύ» αναφέρει χαρακτηριστικά ο Στέφανος Κουμανούδης. Πρόκειται για την έκταση την οποία αργότερα κατέλαβε το οικοδομικό τετράγωνο του οικοπέδου Σαπουντζάκη.⁶ Η σειρά των ταφικών πινάκων του

Εξηκία, που βρίσκονται σήμερα στο Βερολίνο, προέρχεται από άλλη λαθρανασκαφή, που έγινε το 1872 πίσω από το Ορφανοτροφείο, δηλ. στην σημερινή οδό Αγησιλάου.⁷ Τον Φεβρουάριο του 1890, ακριβώς απέναντι από το Ορφανοτροφείο, και πάλι στο οικοδομικό τετράγωνο του οικοπέδου Σαπουντζάκη, ήρθε στο φως κατά την εκσκαφή των θεμελίων της οικίας του Διομήδη Σαρακομένου, ο αμφορέας του Νέσσου.⁸ Περισσότερο γνωστή έγινε η ανασκαφή αυτού του οικοδομικού τετραγώνου λόγω των πολύ σημαντικών ευρημάτων της Μέσης και Ύστερης Γεωμετρικής Εποχής, όπως είναι π.χ. οι αμφορείς αριθ. 803 και 804 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Την ανασκαφή ανάλαβε, από την άνοιξη του 1891 έως την άνοιξη του 1892, κατόπιν εντολής του Παναγή Καββαδία, η Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων με υπεύθυνο τον Βαλέριο Στάη και αρχιτέκτονα τον Georg Kawerau. Είχε ενταχθεί, μετά το πέρας της μεγάλης ανασκαφής της Ακρόπολης, στο πρόγραμμα της συστηματικής έρευνας των αττικών νεκροταφείων.⁹ Στην ανασκαφή συμμετείχαν – και την κατέγραψαν – δύο νέοι γερμανοί επιστήμονες, οι αρχαιολόγοι Alfred Brückner και Erich Pernice, οι οποίοι την δημοσίευσαν αμέσως.¹⁰ Την εποχή εκείνη υπήρχε έντονο γερμανικό ενδιαφέρον για τον Κεραμεικό, ώστε τελικά η ανασκαφή του αρχαιολογικού χώρου του Κεραμεικού παραχωρήθηκε το 1913, με απόφαση του Υπουργείου Παιδείας, στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Πρώτος διευθυντής των γερμανικών ανασκαφών υπήρξε ο ίδιος ο Α. Brückner.¹¹

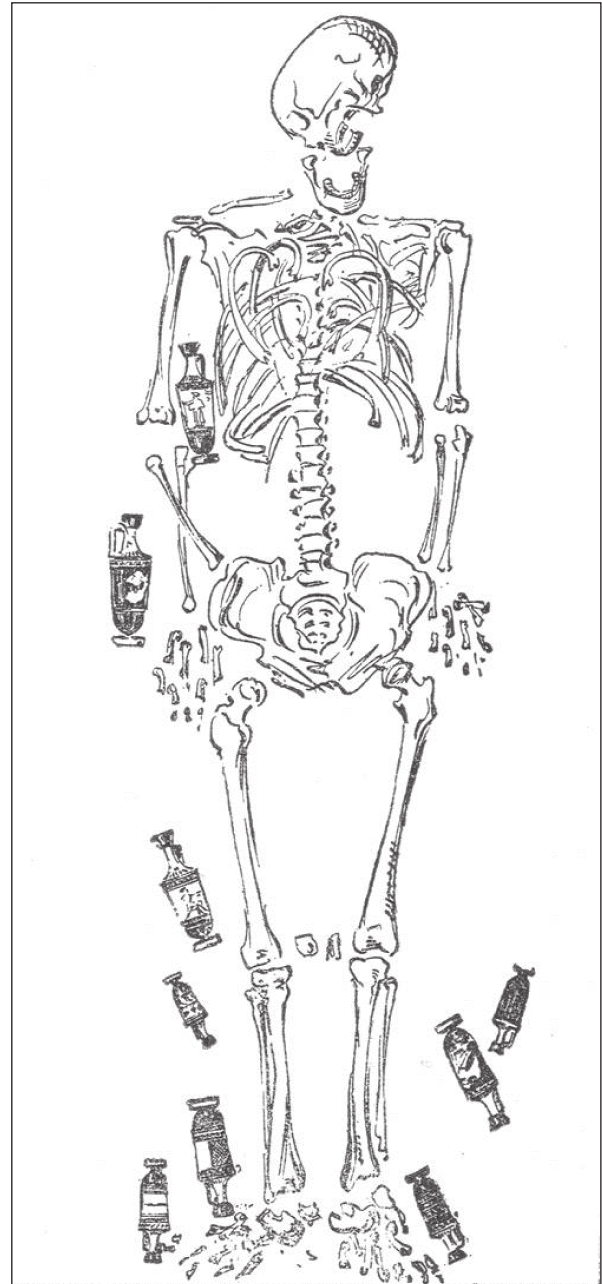
Όπως απέδειξαν οι σωστικές ανασκαφές της Γ' ΕΠΚΑ, σε αυτήν την περιοχή της οδού Πειραιώς, τα δύο οργανωμένα νεκροταφεία, των Ηρίων Πυλών και του Κεραμεικού, αν και ήταν πολύ κοντά το ένα στο άλλο, στην πραγματικότητα δεν ενώθηκαν. Από τον 8° έως τον 4° αι. π.Χ. αποτέλεσαν δύο ανεξάρτητους τόπους ταφής, που χωρίζονταν στο ύψος περίπου της οδού Θερμοπυλών.

Εικ. 3. Μαρμάρινη σαρκοφάγος. Φωτογραφία: Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο – Αρχείο A. Brückner.

Η ευρύτερη περιοχή της Πλατείας Κουμουνδούρου, όπως αντιστοιχώς και αυτή του Διπύλου, υπήρξε αδιάλειπτα τόπος ταφής ήδη από την Ύστερη εποχή του Χαλκού, την Υπομυκηναϊκή περίοδο και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Την εποχή, ωστόσο, των πρώτων ανασκαφών στην περιοχή του Κεραμεικού, η διάκριση αυτή δεν ήταν γνωστή, με συνέπεια πολλές αρχαιότητες, που αναφέρεται ότι έχουν βρεθεί «παρά το Δίπυλον», να προέρχονται στην πραγματικότητα από το νεκροταφείο των «Ηρίων» πυλών και όχι του Κεραμεικού.¹²

Σύμφωνα τους Brückner και Pernice, στο οικόπεδο Σαπουντζάκη ερευνηθήκαν πάνω από 230 τάφοι, χρονολογούμενοι από τον 8^ο έως τον 4^ο αι. π.Χ.¹³ Από αυτούς μόνο 19 ανήκουν στην αρχαιότερη, τη γεωμετρική φάση του νεκροταφείου. Στην ύστερη περίοδο, από τον 6^ο έως τον 4^ο αι. π.Χ., οι ανασκαφείς χρονολόγησαν 186 τάφους όλων των τύπων, δηλ. κεραμοσκεπείς, καλυβίτες, πυρές, εγχυτρισμούς, ενταφιασμούς σε λάκκους και σαρκοφάγους (πήλινες, πώρινες και μαρμάρινες). Οι Brückner και Pernice, ωστόσο, δεν δημοσίευσαν πλήρες σχέδιο του νεκροταφείου και επικέντρωσαν το ενδιαφέρον στους εντυπωσιακούς γεωμετρικούς τάφους. Περιορίστηκαν στην γενική περιγραφή των τάφων της αρχαϊκής και κλασικής εποχής, συνοδευόμενη από πολύτιμες, όπως θα δούμε παρακάτω, παρατηρήσεις περί των ταφικών εθίμων. Αναφέρθηκαν επιλεκτικώς σε περίπου 50 τάφους, από τους οποίους έδωσαν λίγα μόνο σχέδια, ανάμεσα σε αυτά και των σαρκοφάγων, που παρουσιάζουμε εδώ. Οι νεκροί ήταν ενταφιασμένοι σε μαρμάρινες σαρκοφάγους κατασκευασμένες από καλοδουλεμένες και ερμητικά κλεισμένες πλάκες, όπως χαρακτηριστικά τους περιγράφουν οι Brückner και Pernice. Σημειώνουμε ότι από τους περισσότερους από 180 αρχαϊκούς και κλασικούς τάφους, μόνο τρεις ήταν τέτοιας κατασκευής, γεγονός που υποδηλώνει ότι πρόκειται για τάφους πολυτελείς και εξέχοντες, σε σχέση με τους υπόλοιπους (εικ. 3). Δεν τους συσχέτισαν όμως με κάποιο τύμβο ή μνημείο, μολονότι κατάλοιπα τέτοιων κλασικών ταφικών κτισμάτων εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή.¹⁴

Εικ. 4. Ο τάφος 35 με τα κτερίσματά του. Φωτογραφία: από A. Brückner – E. Pernice, AM 18, 1893, 182 εικ. 35.

Περιγραφή των τάφων

Τάφος 35

Ο νεκρός του T35 είχε εναποτεθεί στην σαρκοφάγο ύπτιος και με τα άνω άκρα κατά μήκος των πλευρών. Τον συνόδευαν 9 λήκυθοι, όλες «δευτερεύοντος» τύπου (εικ. 4). Τα αγγεία είναι συγκεντρωμένα γύρω από τα σκέλη, εκτός από δύο, μία λευκή και μία ερυθρόμορφη λήκυθο, που τοποθετήθηκαν κατά μήκος του δεξιού βραχίονα του νεκρού. Τέσσερις λήκυθοι φέρουν εικονιστικές παραστάσεις, άλλες τέσσερις είναι ληκύθια με μελανόγραφη φυτική και γραμμική διακόσμηση, ενώ υπάρχει και ένα μελαμβαφές ληκύθιο (έγχρωμος πίν. 2Α).¹⁵

Εικ. 5. Λευκή λήκυθος. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 30052.

Εικ. 6. Ερυθρόμορφη λήκυθος. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 30053.

Εικ. 7. Λευκή λήκυθος. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 30054.

Εικ. 8. Ερυθρόμορφη λήκυθος. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 30059.

Κατάλογος των ευρημάτων

1. Λευκή λήκυθος δευτερεύοντος τύπου

(EAM 30052) (εικ. 5, έγχρωμος πίν. 2Α. 4Α)

Ύψος 0,189 μ. Ακέραιη. Συγκολλημένη από μεγάλα όστρακα. Το μελανό βερνίκι και το λευκό βάθος μαζί με τμήματα της παράστασης έχουν σε μεγάλο βαθμό απολεπιστεί. Μίλτος στο στόμιο, τον ώμο και την βάση. Η παράσταση αποδίδεται με στιλπνά περιγράμματα. Γυναίκα με χιτώνα, μιάτιο και σάκκο στα μαλλιά, σπένδει σε τετράγωνο αναμμένο βωμό. Πίσω από την γυναίκα, κρεμασμένη μία ταινία. Κατηγορία ΑΤΛ. Ομάδα των Αθηνών 2025.¹⁶

2. Ερυθρόμορφη λήκυθος δευτερεύοντος τύπου

(EAM 30053) (εικ. 6, έγχρωμος πίν. 2Α)

Ύψος 0,19 μ. Ακέραιη. Μικρές αποκρούσεις στο στόμιο, την λαβή, το κυρίως σώμα και την βάση. Μίλτος στον ώμο. Νίκη (φορεί χιτώνα με μακρύ απόπτυγμα και σάκκο στα μαλλιά) πετά προς τα δεξιά κρατώντας ταινία. Κατηγορία ΑΤΛ. Τεχνοτροπία του Ζωγράφου του Αισχίνη.¹⁷

3. Λευκή λήκυθος δευτερεύοντος τύπου

(EAM 30054) (εικ. 7, έγχρωμος πίν. 2Α. 3Α)

Ύψος 0,182 μ. Ακέραιη. Εκτεταμένες απολεπίσεις του μελανού βερνικιού και του λευκού βάθους. Μίλτος στο στόμιο, την λαβή, τον ώμο και την βάση. Αποκρούσεις (στην κύρια παράσταση) στον δεξιό αγκώνα της γυναίκας. Σκηνή γυναικωνίτη. Στο κέντρο γυναίκα

καθισμένη σε κλισμό (ταινία στα μαλλιά). Στο αριστερό (προτεταμένο;) χέρι κρατούσε κάποιο αντικείμενο από το οποίο διακρίνονται ελάχιστα ίχνη, ίσως είναι κάτοπτρο. Κατηγορία ΑΤΛ. Ομάδα των Αθηνών 2025.¹⁸

4. Λευκή λήκυθος δευτερεύοντος τύπου με μελανόγραφη διακόσμηση (EAM 30055)

(έγχρωμος πίν. 2Α)

Ύψος 0,123 μ. Ακέραιη. Το λευκό βάθος έχει χαθεί σχεδόν ολοκληρωτικά με αποτέλεσμα να σώζονται ελάχιστα ίχνη της διακόσμησης (οριζόντιος θαλλός κισσού από τον οποίο φυτρώνει διπλή σειρά φύλλων και καρπών εναλλάξ).¹⁹

5. Λευκή λήκυθος δευτερεύοντος τύπου με μελανόγραφη διακόσμηση (EAM 30056)

(έγχρωμος πίν. 2Α)

Ύψος 0,153 μ. Ακέραιη. Συγκολλημένη. Το λευκό βάθος έχει χαθεί ολοκληρωτικά. Διακρίνονται ελάχιστα ίχνη του λοξού δικτυωτού κοσμήματος.²⁰

6. Λευκή λήκυθος δευτερεύοντος τύπου με μελανόγραφη διακόσμηση (EAM 30057)

(έγχρωμος πίν. 2Α)

Ύψος 0,189 μ. Ακέραιη. Συγκολλημένη. Το λευκό βάθος έχει χαθεί ολοκληρωτικά. Διακρίνονται ελάχιστα ίχνη του κοσμήματος, ίσως λοξό δικτυωτό.²¹

7. Λήκυθος δευτερεύοντος τύπου με γραμμική διακόσμηση (EAM 30058) (έγχρωμος πίν. 2Β)

Ύψος 0,15 μ. Ακέραιη. Απολεπίσεις στο στόμιο, το κυρίως σώμα και την βάση. Το λευκό βάθος έχει σε μεγάλο βαθμό χαθεί. Ζώνες με απλό μαϊανδρο στο κυρίως σώμα.

8. Ερυθρόμορφη λήκυθος δευτερεύοντος τύπου (EAM 30059) (εικ. 8, έγχρωμος πίν. 2B)

Ύψος 0,182 μ. Ακέραιη. Απολεπίσεις και αποκρούσεις σε όλη την επιφάνεια, ιδίως στην παράσταση. Νίκη με σάκκο στα μαλλιά βαδίζει προς τα δεξιά. Στο χέρι της κρατεί κάποιο αντικείμενο, πιθανώς ταινία. Εργαστήριο του Ζωγράφου του Αισχίνη.²²

9. Μελαμβαφής λήκυθος δευτερεύοντος τύπου (EAM 30060) (έγχρωμος πίν. 2B)

Ύψος 0,138 μ. Ακέραιη. Μικρές αποκρούσεις σε όλη την επιφάνεια του αγγείου.²³

Με βάση τα κτερίσματα, ο T35 χρονολογείται στην δεκαετία 460–450 π.Χ.

Τάφος 37 (έγχρωμος πίν. 3B. 4B–D)

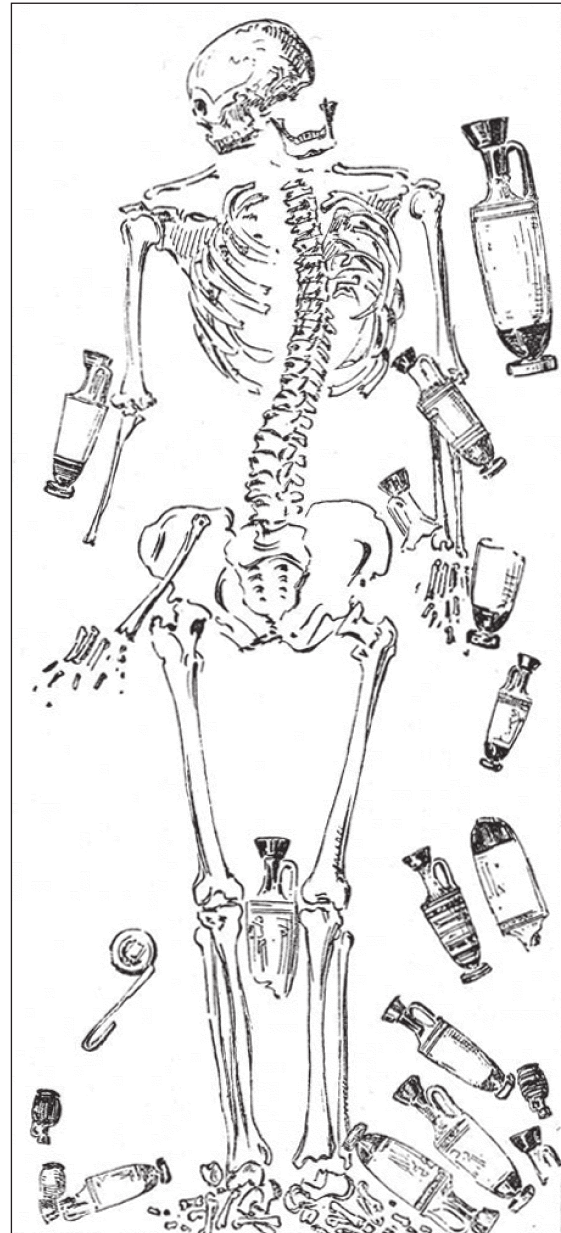
Η μαρμαρίνη σαρκοφάγος βρέθηκε ερμητικά κλεισμένη και γεμάτη νερό μέχρι το 1/3 του ύψους της. Οι αναερόβιες συνθήκες, τα πολύ αυξημένα ποσοστά υγρασίας και η λάσπη επέτρεψαν την διατήρηση οργανικών καταλοίπων. Η σχετική μαρτυρία οφείλεται στην παρατηρητικότητα των ανασκαφέων, οι οποίοι την ώρα του ανοίγματος της σαρκοφάγου πρόσεξαν ότι είχαν σωθεί μικρά κλαδάκια από κληματαριά. Ανήκουν στο νεκρικό στεφάνι ή έπεσαν στην σαρκοφάγο, την στιγμή του ενταφιασμού, από την στρωμένη με κληματίδες νεκρική κλίνη. Τη χρήση κληματιδίων κατά την τελετουργία της πρόθεσης του νεκρού, αναφέρει ο Αριστοφάνης στις Εκκλησιάζουσες (στιχ. 1030 κε.).²⁴

Όπως στον T35, ο νεκρός του T37 είχε εναποτεθεί στην σαρκοφάγο ύπτιος και με τα άνω άκρα κατά μήκος των πλευρών (εικ. 9). Οι Brückner και Pernice αναφέρουν ότι μέρος του σκελετού, μαζί με ορισμένα κτερίσματα, φαίνεται πως μετακινήθηκε από την αρχική του θέση. Η δράση του νερού προξένησε σοβαρές βλάβες στα περισσότερα αγγεία, ιδιαίτερος στην διακόσμηση των λευκών ληκύθων, με συνέπεια η παράσταση σε μερικές από αυτές να είναι δυσδιάκριτη ή να έχει χαθεί. Τα 16 κτερίσματα που είχαν τοποθετηθεί στην αριστερή πλευρά και γύρω από τα σκέλη του νεκρού, είναι: 5 λευκές λήκυθοι κανονικού σχήματος με αμαυρά περιγράμματα και χωρίς εσωτερικό μυροδοχείο, 2 λευκές λήκυθοι δευτερεύοντος τύπου, 6 λήκυθοι με μελανόγραφα φυτικά και γραμμικά κοσμήματα και 3 μελαμβαφή ληκύθια.²⁵

Κατάλογος των ευρημάτων

1. Λευκή λήκυθος κανονικού σχήματος (EAM 30061) (εικ. 10, έγχρωμος πίν. 3B. 4B)

Ύψος 0,40 μ. Ακέραιη, σπασμένη στο μέσο του λαιμού, απολεπίσεις στον λαιμό και στο κάτω μέρος του αγγείου. Η παράσταση, ιδιαίτερος στο αριστερό μισό, είναι σε μεγάλο βαθμό εξίτηλη. Αναχώρηση πολεμιστή. Στα δεξιά παριστάνεται ένας νέος οπλίτης αποδοσμένος κατ' ενόπιον

Εικ. 9. Ο τάφος 37 (οι λήκυθοι αριθ. 11 και 13 δεν απεικονίζονται στο σχέδιο). Φωτογραφία: από A. Brückner – E. Pernice, AM 18, 1893, 180 33 εικ. 33.

και με το κεφάλι στραμμένο προς τα αριστερά. Φορεί ερυθρό χιτωνίσκο, ζωσμένο στην μέση, του οποίου η κάτω παρυφή κοσμείται με κίτρινη τεθλασμένη γραμμή. Στο αριστερό λυγισμένο και υψωμένο στον αγκώνα χέρι κρατεί μελανό δόρυ, εξίτηλο σήμερα, εκτός ένα μικρό ίχνος, ορατό κοντά στην αριστερή κνήμη. Στον αριστερό αγκώνα κρέμεται ένα λεπτό μάτιο από το οποίο έχει χαθεί το χρώμα. Δύο κυματοειδείς γραμμές πίσω από τον αριστερό ώμο αποδίδουν πιθανότατα τον πέτασο, που ήταν ριγμένος στην πλάτη του. Ο νέος εκτείνει το χαμηλωμένο δεξί χέρι του προς την αριστερή πλευρά της παράστασης, όπου, με πολλή

Εικ. 10. Λευκή λήκυθος. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 30061.

δυσκολία διακρίνονται τα αμυδρά ίχνη μίας πεπλοφόρου σε κατατομή προς τα δεξιά. Αυτή κρατεί στο δεξί ένα δυσδιάκριτο αντικείμενο, το οποίο ταυτίστηκε με κράνος, που πρόκειται να παραδώσει στον νέο.²⁶ Με το αριστερό χέρι η γυναίκα ανασύρει ελαφρώς την παρυφή του πέπλου της. Αυτές οι χαρακτηριστικές λεπτομέρειες κατατάσσουν την παράσταση στις «αναχωρήσεις πολεμιστών», που πολύ συχνά απεικονίζονται στην αττική αγγειογραφία του 5ου αι. π.Χ. Η παράδοση του οπλισμού από τη σύζυγο ή τη μητέρα του νεαρού οπλίτη διαδραματίζεται σε οικιακό περιβάλλον, όπως υποβάλλουν το κάτοπτρο (ανητημένο στον μαιάνδρο πάνω από την παράσταση) και ο δίφρος με ένα ύφασμα πάνω του (τοποθετημένος μπροστά στα πόδια της γυναίκας). Το αρχετυπικό και παραδειγματικό εικονογραφικό θέμα της «παράδοσης των όπλων» στον αθηναίο οπλίτη/πολίτη, που ετοιμάζεται να αφήσει την οικογένεια και την πατρική γή για να πολεμήσει, συμπυκνώνει την πολιτική ιδεολογία της αθηναϊκής δημοκρατίας του 5ου αι. π.Χ. Οι μορφές, που παραδίδουν οπλισμό, δηλ. η γυναίκα (μητέρα/σύζυγος) και ο άνδρας (πατέρας) μπορούν να θεωρηθούν ως αλληγορία ή προσωποποίηση της ίδιας της πόλης της Αθήνας και του αθηναϊκού Δήμου, δηλ. του σώματος των πολιτών.²⁷

Τα φυτικά και γραμμικά κοσμήματα μας επιτρέπουν να προσγράψουμε την λήκυθο στο Εργαστήριο του Ζωγράφου του Αχιλλέα. Τα ανθέμια του ώμου είναι απλοποιημένη παραλλαγή του τύπου ΙΑ των ληκύθων του Ζωγράφου του Αχιλλέα, και ανήκουν περισσότερο στη Μέση και λιγότερο στην Ύστερη περιόδό του. Το βρίσκουμε επίσης σε πολλές λευκές ληκύθους της Ύστερης περιόδου του Ζωγράφου του Sabouloff.²⁸ Το γραμμικό κόσμημα, η ταινία που περιέχει ομάδες στοιχείων σταματημένου μαιάνδρου εναλλασσόμενες με τετραγωνίδια με στικτό σταυρό του Αγ. Ανδρέα, απαντά

συχνότερα στον Ζωγράφο του Αχιλλέα αλλά σπανίζει στον Ζωγράφο του Sabouloff.²⁹

Την «αναχώρηση του πολεμιστή» συναντάμε σε πολλές παραλλαγές στον Ζωγράφο του Αχιλλέα.³⁰ Η αγαλαμτική μορφή, το ήθος του νέου και ο πλαστικός τρόπος απόδοσης των ανατομικών λεπτομερειών, θυμίζουν χωρίς αμφιβολία αντίστοιχες μορφές σε αγγεία, που αποδίδονται στον Ζωγράφο του Αχιλλέα και το εργαστήριό του. Η κατατομή, ωστόσο, του προσώπου του νέου, αν και μαρτυρεί την ισχυρή επίδραση του ίδιου του Ζωγράφου του Αχιλλέα, δεν μπορεί να αποδοθεί σε αυτόν, αλλά ούτε και σε άλλους ζωγράφους του Εργαστηρίου του, όπως π.χ. τον Ζωγράφο του Θανάτου, τον Ζωγράφο της Φιάλης και τον Ζωγράφο του Μονάχου 2335.³¹ Τα χαρακτηριστικά γωνιώδη αμαυρά περιγράμματα του κεφαλιού αυτού συγκρίνονται με άλλα παρόμοια σε αγγεία του Ζωγράφου του Sabouloff, και μπορούν να υποστηρίξουν την πρότασή μας να αποδοθεί σε αυτόν η λήκυθος.³² Βεβαίως, η απόδοση του νέου στην λήκυθο του οικοπέδου Σαπουντζάκη υπερβαίνει ποιοτικώς τις συνήθειες από τον Ζωγράφο του Sabouloff απεικονίσεις νέων. Η ποιότητα, ωστόσο, και οι πλαστικές αξίες του σχεδίου της παράστασης, αν και ασυνήθιστες, δεν λείπουν στον Ζωγράφο του Sabouloff. Τις συναντούμε σε πρωιμότερες ληκύθους του, π.χ. στην μεγάλη λήκυθο του Μουσείου Getty, που χρονολογείται περί το 455–450 π.Χ.³³ Τα εικονογραφικά θέματα της «παράδοσης των όπλων» και της «αναχώρησης του πολεμιστή», αν και όχι συνηθισμένα όσο στον Ζωγράφο του Αχιλλέα, δεν είναι άγνωστα στον Ζωγράφο του Sabouloff.³⁴ Ήδη από την δεκαετία του 450–440 π.Χ., ο Ζωγράφος του Sabouloff εργαζόταν στο εργαστήριο του Ζωγράφου του Αχιλλέα και μοιράστηκε το κοινό εικονογραφικό απόθεμα των ζωγράφων του εργαστηρίου. Η λήκυθος, από τα καλύτερα ποιοτικώς έργα του Ζωγράφου του Sabouloff, μπορεί με ασφάλεια να χρονολογηθεί, λόγω της χρήσης ερυθρών αμαυρών περιγραμμάτων, στην ύστερη περιόδό του, δηλ. στην δεκαετία 440–430 π.Χ., και μάλιστα προς το τέλος της.³⁵

2. Λευκή λήκυθος κανονικού σχήματος (ΕΑΜ 30062) (εικ. 11, 12, έγχρωμος πίν. 3Β)

Ύψος 0,283 μ. Ακέραιη. Μικρές αποκρούσεις στο στόμιο, τον λαιμό, τη βάση και το κάτω μέρος του αγγείου. Αν και τα χρώματα στο μεγαλύτερο τμήμα της παράστασης έχουν χαθεί μπορούμε να αναγνωρίσουμε το εικονογραφικό θέμα, την «επίσκεψη στον τάφο».³⁶ Το κέντρο καταλαμβάνει η επιτύμβια στήλη με ιωνικό γείσο και ανθεμοτώ επίστεψη, που υπερβαίνει τον μαιάνδρο, το άνω όριο της παράστασης. Αριστερά, μόλις διακρίνεται μία κανηφόρος σε κατατομή προς τα δεξιά. Κρατεί στα δύο της χέρια κάνιστρο γεμάτο στεφάνια, για να διακοσμήσει τη στήλη. Η μορφή στα δεξιά έχει σχεδόν χαθεί. Απεικονίζεται κατ' ενόπιον με το δεξί χέρι στην οσφύ και το κεφάλι στραμμένο προς την στήλη. Τα υπολείμματα ερυθρού χρώματος στην περιοχή του κορμού, τα κοντά μαλλιά και κάποια ίχνη της αρχικής διακόσμησης στο δεξιό πέρασ της παράστασης, που πιθανώς ανήκουν σε δόρυ, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι πρόκειται για ιματιοφόρο ή χλαμυδοφόρο νέο, ίσως πολεμιστή.

Εικ. 11. Λευκή λήκυθος. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 30062.

Εικ. 12. Λευκή λήκυθος. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 30062.

Εικ. 13. Λευκή λήκυθος. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 30063.

Η αναγνώριση του ζωγράφου είναι δύσκολη. Η παραπληρωματική διακόσμηση και ο τύπος της ανθεωτής επίστεψης την κατατάσσουν στον ευρύτερο κύκλο του Εργαστηρίου των Ζωγράφων του Αχιλλέα και Ζωγράφου του Sabouloff.³⁷ Ορισμένες ανατομικές λεπτομέρειες στην απόδοση της κατατομής των δύο προσώπων, όπως π.χ. το γωνιώδες πηγούνι, καθώς και το κάνιστρο την φέρουν κοντά στον Ζωγράφο του Sabouloff.³⁸

3. Λευκή λήκυθος κανονικού σχήματος (ΕΑΜ 30063)
(εικ. 13, έγχρωμος πίν. 3B)

Ύψος 0,275 μ. Απολεπίσεις και αποκρούσεις στο στόμιο, τον λαιμό και το σώμα του αγγείου, κυρίως κάτω από τη λαβή. Σε μεγάλο μέρος του κυρίως σώματος το λευκό βάθος έχει απολεπισθεί. Εκτεταμένες επικαθίσεις

γαιωδών ιζημάτων. «Επίσκεψη στον τάφο». Στο κέντρο, ιδρυμένη σε τρίβαθμη κρηπίδα, μία επιτύμβια στήλη που απολήγει σε ιωνικό γείσο και επιστέφεται με ανθέμιο, όπως στην προηγούμενη λήκυθο, αλλά διαφορετικού τύπου.³⁹ Στο μέσο της στήλης, κάτω από τις παχιές επικαθίσεις ιζημάτων, στα οποία οφείλεται η καλή διατήρηση του χρώματος, διακρίνεται μία βαθυγάλαζη ταινία. Στα αριστερά απεικονίζεται μία γυναίκα με χιτώνα και ιμάτιο που σκύβει για να αποθέσει στα σκαλιά του τάφου το εξάλειπτρο, που κρατεί και με τα δύο της χέρια. Μία πλατιά λευκή ταινία στολίζει τα μαλλιά της, που αποδίδονται με κόκκινο χρώμα. Στην δεξιά πλευρά στέκεται μία άλλη γυναίκα με χιτώνα και κόκκινο ιμάτιο. Κρατεί, και αυτή, με τα δύο της χέρια ένα εξάλειπτρο.

Εικ. 14. Λευκή λήκυθος. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 30066.

Ευτυχώς, η σχετικά καλή διατήρηση του προσώπου της γυναίκας στα αριστερά, μας επιτρέπει να αποδώσουμε την λήκυθο αυτή στον Ζωγράφο του Μονάχου 2335.⁴⁰

4. Λευκή λήκυθος δευτερεύοντος τύπου με μελανόγραφη διακόσμηση (ΕΑΜ 30064)

Ύψος 0,23 μ. Ακέραιη. Μεγάλες απολεπίσεις μεταξύ της ρίζας του λαμιού και της λαβής στο ώμο, καθώς και στο κυρίως σώμα του αγγείου, κάτω από τη λαβή. Το λευκό βάθος σε πολλά σημεία είναι εξίτηλο, μαζί έχει χαθεί και το καστανομέλανο βερνίκι. Σώζονται ελάχιστα ίχνη της διακόσμησης (οριζόντιος θαλλός κισσού μεταξύ δύο ταινιών με δικτυωτό. Εργαστήριο του Ζωγράφου της Μεγαίρας.⁴¹

5. Λευκή λήκυθος δευτερεύοντος τύπου με μελανόγραφη διακόσμηση (ΕΑΜ 30065)

Ύψος 0,152 μ. Ακέραιη. Ραγισμένη στο εμπρόσθιο μέρος, απολεπίσεις στο στόμιο. Το λευκό βάθος σε πολλά σημεία είναι εξίτηλο. Στο κυρίως σώμα διακόσμηση από οριζόντιο θαλλό κισσού, που ορίζεται άνω από δικτυωτό.⁴²

6. Λευκή λήκυθος δευτερεύοντος τύπου (ΕΑΜ 30066) (εικ. 14, έγχρωμος πίν. 4C)

Ύψος 0,235 μ. Ακέραιη. Εξίτηλο μαύρο βερνίκι στο στόμιο και τα κοσμήματα του ώμου. Μικρές αποκρούσεις στο κάτω μελανό τμήμα του αγγείου. Το λευκό βάθος έχει απολεπισθεί σε αρκετά μέρη της παράστασης. Μίλτος στον ώμο, τον λαμό, το στόμιο και τη βάση. Τα περιγράμματα στην παράσταση είναι στιλπνά και ο μαϊάνδρος, που επιστέφει την παράσταση, αμαυρός. «Επίσκεψη στον τάφο». Κανηφόρος, σε κατατομή προς τα δεξιά, κρατεί μεγάλο κάνιστρο μπροστά σε επιτύμβια

Εικ. 15. Λευκή λήκυθος. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 30067.

στήλη, ιδρυμένη σε τρίβαθμη κρηπίδα. Η στήλη κοσμείται άνω με ιωνικό κυμάτιο και απολήγει σε ανθεωτό κόσμημα πάνω σε μεγάλους έλικες. Εργαστήριο του Ζωγράφου του Τύμβου.⁴³

7. Λευκή λήκυθος κανονικού σχήματος (ΕΑΜ 30067) (εικ. 15, έγχρωμος πίν. 3B. 4D)

Ύψος 0,272 μ. Ακέραιη. Μικρές αποκρούσεις στο χείλος και μία μεγάλη στο κάτω μέρος της παράστασης. Ρωγμές και απολεπίσεις κατά τόπους, κυρίως στο κάτω μελανό τμήμα του αγγείου, ιδίως στο δεξιό τμήμα της παράστασης με αποτέλεσμα την απώλεια μεγάλου τμήματος της δεξιάς μορφής. «Επίσκεψη στον τάφο».⁴⁴ Το κέντρο της παράστασης καταλαμβάνει η επιτύμβια στήλη, από την οποία διακρίνεται αμυδρά μόνο το ανώτερο τμήμα μαζί με το γείσο και την ανθεωτή απόληξη.⁴⁵ Στο ανώτερο τμήμα του κορμού της στήλης διακρίνονται κατάλοιπα δύο έως τριών ταινιών δεμένων επάνω της. Στα αριστερά στέκεται ένας νέος πετασοφόρος οπλίτης, με μακριά βοστρυχωτά μαλλιά. Φέρει το δεξί χέρι στην οσφύ και σύρει το δεξί σκέλος προς τα πίσω. Στο αριστερό χέρι κρατεί ασπίδα και δόρυ. Στην άλλη πλευρά στέκεται μία μορφή με ερυθρό ένδυμα, όμως η κακή διατήρησή της δεν επιτρέπει την ταύτισή της. Ζωγράφος της Φιάλης ή στην Τεχνοτροπία του.⁴⁶

Εικ. 16. Λευκή λήκυθος. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 30068.

8. Λευκή λήκυθος κανονικού σχήματος (EAM 30068)
(εικ. 16, έγχρωμος πίν. 3B)

Ύψος 0,264 μ. Ακέραιη. Εκτεταμένες απολεπίσεις στην λαβή και τον λαιμό. Αποκρούσεις στην βάση. Οι εκτεταμένες απολεπίσεις στον ώμο και τα εξίτηλα χρώματα δεν επιτρέπουν να διαγνώσουμε τον τύπο των ανθεμίων. Φαίνεται όμως ότι είχε εναλλάξ μελανά/ερυθρά φύλλα. «Επίσκεψη στον τάφο»; Διακρίνονται μόνο οι βαθμίδες και η επίστεψη της στήλης (άκανθα, που σώζει ίχνη γαλάζιου χρώματος). Στα δεξιά της στήλης, τα ελάχιστα κατάλοιπα ερυθρού χρώματος υποδηλώνουν την ύπαρξη μορφής, που φορεί ερυθρό ένδυμα, πιθανώς πρόκειται για ιματιοφόρο νέο. Λόγω της κακής διατήρησής της, η λήκυθος δεν μπορεί να αποδοθεί σε συγκεκριμένο ζωγράφο.⁴⁷

9. Λευκή λήκυθος δευτερεύοντος τύπου (EAM 30069)

Ύψος 0,188 μ. Ακέραιη. Μικρές αποκρούσεις στο στόμιο και την βάση. Μεγάλης έκτασης απολεπίσεις έχουν σχεδόν εξαφανίσει την παράσταση και τον μαιάνδρο στο κυρίως σώμα. Ερυθρά αμαυρά περιγράμματα. «Επίσκεψη στον τάφο». Στο μέσο της παράστασης σώζονται κατάλοιπα ταφικού μνημείου (συνδυασμός υψηλής επιτύμβιας στήλης και χαμηλότερου, στολισμένου με ταινία, τύμβου). Εκατέρωθεν του μνημείου σώζονται τα ίχνη δύο μορφών. Όψιμο έργο του εργαστηρίου του Ζωγράφου του Τύμβου.⁴⁸

10. Λευκή λήκυθος δευτερεύοντος τύπου με μελανόγραφη διακόσμηση (EAM 30070)

Ύψος 0,18 μ. Λείπει το μεγαλύτερο μέρος του λαιμού, με το στόμιο και την λαβή. Μίλτος στον ώμο και την βάση. Εργαστήριο του Ζωγράφου της Μεγαίρας.⁴⁹

11. Λευκή λήκυθος δευτερεύοντος τύπου με μελανόγραφη διακόσμηση (EAM 30071)

Ύψος 0,16 μ. Συγκολλημένη. Λείπει ο λαιμός, το στόμιο και μέρος του ώμου. Μεγάλες αποκρούσεις στην βάση. Η διακόσμηση στο κυρίως σώμα έχει σε μεγάλο βαθμό χαθεί.⁵⁰

12. Λευκή λήκυθος δευτερεύοντος τύπου με μελανόγραφη διακόσμηση (EAM 30072)

Ύψος 0,222 μ. Ακέραιη. Συγκολλημένη. Μίλτος στον ώμο

και τον λαιμό. Η διακόσμηση στο κυρίως σώμα και τον ώμο έχει σε μεγάλο βαθμό χαθεί. Διατηρούνται λίγα ίχνη επάλιλλων ζωνών με αντικόρυφα φυλλοειδή στοιχεία, δικτυωτό και μαιάνδρο.⁵¹

13. Λευκή λήκυθος δευτερεύοντος τύπου με μελανόγραφη διακόσμηση (EAM 30073)

Ύψος 0,188 μ. Ακέραιη. Ελαφρές αποκρούσεις στο στόμιο, το κυρίως σώμα και την βάση. Η διακόσμηση έχει χαθεί σε πολλά σημεία του κυρίως σώματος. Εργαστήριο του Ζωγράφου της Μεγαίρας.⁵²

14. Μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκόθιο (EAM 30074)

Ύψος 0,10 μ. Ακέραιο. Το βερνίκι έχει σε μεγάλο βαθμό αποπέσει. Μίλτος στην εσωτερική επιφάνεια της βάσης. Είναι ολόβαφο εκτός από μία εδαφόχρωμη ζώνη στο άνω μέρος του κυρίως σώματος με εξίτηλα ζητοειδή κοσμήματα.⁵³

15. Μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκόθιο (EAM 30075)

Ύψος 0,087 μ. Ακέραιο. Μικρές αποκρούσεις και απολεπίσεις κατά τόπους. Μίλτος στην εσωτερική επιφάνεια της βάσης. Στο κυρίως σώμα έντυπη διακόσμηση από σειρά κατακόρυφων οξυκόρυφων τριγώνων.⁵⁴

16. Μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκόθιο (EAM 30076)

Ύψος 0,078 μ. Ακέραιο. Κατάσταση διατήρησης και διακόσμηση όπως στο προηγούμενο.

Με βάση τα κτερίσματα, ο T37 μπορεί να χρονολογηθεί στην δεκαετία 440–430 π.Χ.

Οστεοβιογραφία – Οι σκελετοί

Κατάσταση διατήρησης. Οι σκελετοί βρίσκονται σε άριστη κατάσταση διατήρησης και πληρότητας. Η καλή διατήρηση οφείλεται πιθανότατα στη στατική παρουσία νερού και λάσπης, που σκέπαζε τις σαρκοφάγους μέχρι 1/3 του ύψους τους,⁵⁵ ύψος ικανό να σκεπάσει ολόκληρο τον σκελετό. Έχει παρατηρηθεί ότι τα λιμνάζοντα ύδατα υποστηρίζουν την σκελετική διατήρηση,⁵⁶ ενώ, η παρουσία τρεχούμενων νερών, όπως τα όμβρια ύδατα, προκαλεί σημαντική φθορά των οστών. Οι σκελετοί έχουν συντηρηθεί στο παρελθόν, όπως αποκαλύπτουν τα υπολείμματα κόλλας στα δόντια, πιθανώς κατά τη διάρκεια της μελέτης των σκελετών από τον L. Angel στις αρχές της δεκαετίας του 1940.⁵⁷

Φύλο και ηλικία θανάτου. Η άριστη διατήρηση των σκελετών, συμπεριλαμβανομένης και της ηβικής περιοχής,⁵⁸ η οποία θεωρείται η πιο ακριβής για τον προσδιορισμό των δημογραφικών παραμέτρων,⁵⁹ επέτρεψε την εκτίμηση του φύλου και τον προσδιορισμό της ηλικίας θανάτου με ακρίβεια. Σύμφωνα με την ηβική περιοχή οι σκελετοί ανήκουν σε δυο ενήλικους άνδρες. Ο πρώτος σκελετός (T35) ανήκει σε άτομο ώριμης ηλικίας (άνω των 50 ετών), ενώ ο δεύτερος (T37) ανήκει σε άτομο νεαρής ηλικίας (25–34 ετών) με βάση μια σειρά μορφολογικών μεταβολών του σκελετού.⁶⁰

Εικ. 17. Τάφου 37: Γραμμική υποπλασία της αδαμαντίνης.

Εικ. 18. Τάφου 35: Ίχνη τρυγίας και γραμμική υποπλασία της αδαμαντίνης.

Εικ. 19. Τάφου 35: Απόστημα (περιακροριζική κύστη) στην άνω γνάθο.

Κατάσταση υγείας κατά την ανάπτυξη

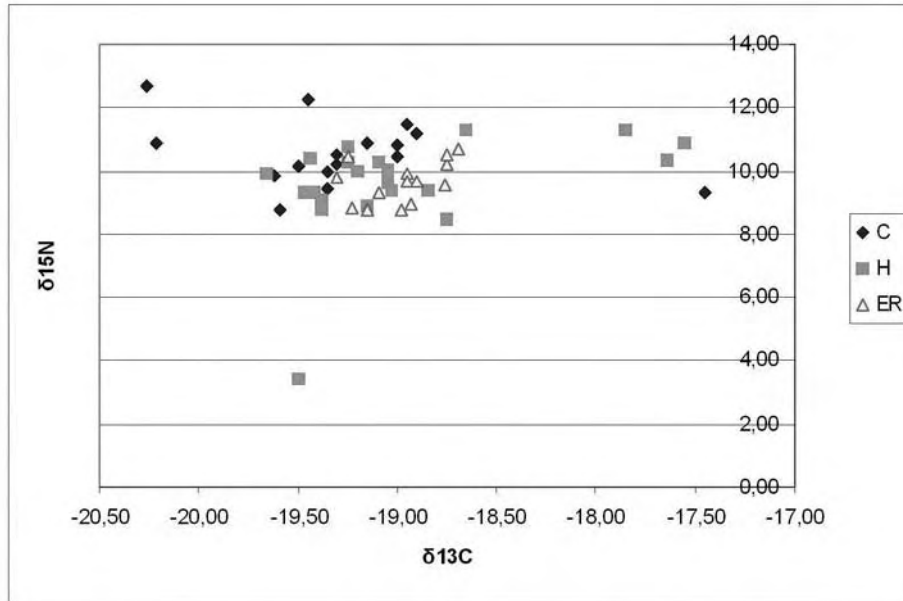
Ανάστημα. Με βάση το μέγιστο μήκος του μηριαίου,⁶¹ ο άνδρας του T35 είχε ύψος $170 \pm 3,27$ εκ., ενώ του T37 είχε $172 \pm 3,27$ εκ. Το ανάστημα των δυο ανδρών ταυτίζεται με τον μέσο όρο του αναστήματος των ανδρών από το νεκροταφείο του Κεραμεικού.⁶² Γνωρίζουμε ότι το ανάστημα, εκτός από τη γονιδιακή του βάση, αποτελεί δείκτη της συσσωρευτικής ανάπτυξης ενός ατόμου αντανακλώντας το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον στο οποίο έζησε.⁶³ Σε περιπτώσεις όμως που υπάρχει μακρόχρονη στέρηση στη διατροφή και υγεία είναι δυνατόν η περίοδος ανάπτυξης να παραταθεί, η ανάπτυξη

να ανακτηθεί, και το τελικό ανάστημα να μην διαφέρει από το «αναμενόμενο».⁶⁴

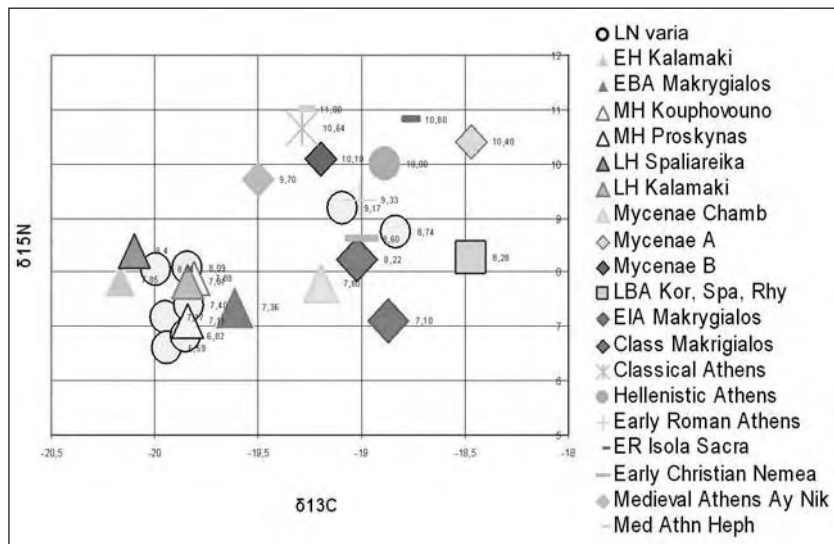
Διατάραξη του μεταβολισμού κατά την παιδική ηλικία. Πράγματι, η παρουσία Γραμμικής Υποπλασίας της Αδαμαντίνης (ΓΥΑ) στους κυνόδοντες των δυο ανδρών (εικ. 17–18) υποστηρίζει τη θέση ότι, αν και υπήρξαν παράγοντες, που προσέβαλαν τον μεταβολισμό κατά την παιδική ηλικία, την περίοδο στάσης ακολούθησε ανάκαμψη. Η γραμμική υποπλασία της αδαμαντίνης αποτελεί δείκτη της παρουσίας επεισοδίων καταπόνησης (stress), τα οποία υπήρξαν απειλητικά για την επιβίωση του αναπτυσσόμενου οργανισμού.⁶⁵ Οι πιο συχνά αναφερόμενες αιτίες περιλαμβάνουν τον πρώιμο τοκετό, γενετικές ασθένειες, ελλιπή διατροφή, τραυματισμούς και μολυσματικές ασθένειες.⁶⁶

Είναι αξιοσημείωτο ότι η συχνότητα των υποπλασιών κατά την Κλασική περίοδο στην Αθήνα εμφανίζεται μειωμένη σε σχέση με την ελληνιστική και την πρώιμη ρωμαϊκή εποχή,⁶⁷ υποστηρίζοντας έτσι την παρουσία καλύτερων συνθηκών υγείας και διατροφής την περίοδο αυτή. Τέλος, η θέση των υποπλασιών στους κοπήρες της κάτω γνάθου δείχνει ότι τα επεισόδια καταπόνησης συνέβησαν στην ηλικία των 4,5 περίπου ετών,⁶⁸ όπως έχει παρατηρηθεί και στους πληθυσμούς των νεκροταφείων του Κεραμεικού και της Πλατείας Κοτζιά.⁶⁹ Η ηλικία αυτή φαίνεται πως σχετίζεται περισσότερο με την παρουσία περιβαλλοντικών παραγόντων, όπως μολυσματικές ασθένειες, παρά με διατροφικές ελλείψεις.

Διατροφή. Η οδοντική υγεία σε συνδυασμό με την χημική ανάλυση των οστών προσφέρει σημαντικές πληροφορίες που αφορούν την διατροφή. Δεν υπάρχουν άμεσες ενδείξεις για την παρουσία τερηδόνας στην οδοντοστοιχία των δυο ανδρών. Στον ηλικιωμένο άνδρα, ωστόσο, υπάρχει μεγάλο απόστημα στην άνω γνάθο, στη ρίζα του δεξιού άνω γομφίου (εικ. 19). Το απόστημα (περιακροριζική κύστη) μπορεί να είναι το αποτέλεσμα της παρουσίας τερηδόνας, έντονης οδοντικής αποτριβής ή ρωγμής.⁷⁰ Αντίθετα με την τερηδόνα, ίχνη τρυγίας παρατηρούνται και στους δυο σκελετούς. Η τρυγία ήταν ιδιαίτερα συχνή στην κλασική αρχαιότητα, πιθανότατα ως αποτέλεσμα του υψηλού επιπέδου πρωτεϊνών στη διατροφή. Όπως έδειξε η ανάλυση σταθερών ισοτόπων άνθρακα και αζώτου από τα νεκροταφεία του Κεραμεικού και της Πλατείας Κοτζιά,⁷¹ το επίπεδο διατροφής, όσον αφορά τη συμμετοχή κρέατος ή/και γαλακτοκομικών προϊόντων στην Κλασική Αθήνα, ήταν το υψηλότερο σε σχέση με τις περισσότερες μέχρι τώρα γνωστές θέσεις και περιόδους στην Ελλάδα, από την Νεολιθική εποχή μέχρι την ύστερη αρχαιότητα. Αντίστοιχο επίπεδο πρωτεϊνών έχει παρατηρηθεί μόνον στους ταφικούς κύκλους των Μυκηνών,⁷² σε νεκροταφείο ανώτερης κοινωνικής τάξης των 1ου-3ου μ.Χ. αι. από την Isola Sacra στη Ρώμη⁷³ και σε νεκροταφείο του 11ου-18ου αι. μ.Χ. από το Ηφαιστείο της Αρχαίας Αγοράς (εικ. 20–21).⁷⁴

Εικ. 20. Σταθερά ισότοπα άνθρακα και αζώτου στην Κλασική, ελληνιστική και ρωμαϊκή Αθήνα.

Εικ. 21. Μέσες τιμές σταθερών ισωτόπων άνθρακα και αζώτου από διάφορες θέσεις και περιόδους.

Τραυματισμοί

Οι μέσοι κοπτήρες της άνω γνάθου του ηλικιωμένου άνδρα του T35 είχαν **χαθεί εν ζωή**, όπως φανερώνουν τα συνοστεωμένα φατνία (εικ. 22). Η θέση των δοντιών στο πρόσθιο τμήμα της οδοντοστοιχίας υποστηρίζει ότι η απώλειά τους πιθανώς να οφείλεται σε κάποιον τραυματισμό εξαιτίας διαπροσωπικής βίας ή ατυχήματος,⁷⁵ παρά σε φθορά λόγω διατροφικών συνηθειών ή στοματικής υγιεινής.

Παθολογίες – Κατάσταση Υγείας

Αλλοιώσεις που σχετίζονται με την έλλειψη σιδήρου στη διατροφή καθώς και μολυσματικές ασθένειες απουσιάζουν

από τους σκελετούς και συμφωνούν με τα μέχρι τώρα αποτελέσματα από τον Κεραμεικό και την Πλατεία Κοτζιά, όπου η παρουσία αυτών των αλλοιώσεων είναι περιορισμένη. Έκδηλες είναι όμως **οι εκφυλιστικές αλλοιώσεις**, που σχετίζονται με το επίπεδο δραστηριότητας και την πάροδο της ηλικίας.

Α) Ο νεαρός άνδρας του T37 εμφανίζει **αρθρίτιδα** στα άνω άκρα (βραχιόνια, κλείδες) και τους αυχενικούς και οσφυϊκούς σπονδύλους. Στη σπονδυλική στήλη η αρθρίτιδα έχει την μορφή χειλωμάτων και πόρωσης, ενώ στους κάτω θωρακικούς σπονδύλους εμφανίζονται επιπλέον οζίδια του Schmorl. Στον ηλικιωμένο άνδρα του T35 η αρθρίτιδα εμφανίζεται εντονότερη τόσο στα άνω όσο και στα κάτω άκρα, αλλά και την σπονδυλική

Εικ. 22. Τάφου 35: απώλεια δοντιών εν ζωή.

στήλη.⁷⁶ Η αρθρίτιδα των άνω άκρων και της αυχενικής μοίρας σχετίζεται με καταπόνηση της άνω περιοχής του σώματος, πιθανώς εξαιτίας κάποιας βαριάς χειρονακτικής εργασίας ή/και τη μεταφορά φορτίων.⁷⁷

Β) Τέλος, ο μεγαλύτερης ηλικίας άνδρας (T35) εμφανίζει σημαντικές αλλοιώσεις στην σπονδυλική στήλη και σε εξω-σπονδύλιες περιοχές χαρακτηριστικές της **Διάχυτης Ιδιοπαθούς Σκελετικής Υπερόστωσης (ΔΙΣΥ)**.⁷⁸ Οι αλλοιώσεις της σπονδυλικής στήλης είναι παθολογικές και χαρακτηρίζονται από την οστεοποίηση των πρόσθιων επιμήκων και του δεξιού εγκαρσιοπλευρικού επιμήκους συνδέσμου με ταυτόχρονη διατήρηση των μεσοσπονδύλιων διαστημάτων (εικ. 23). Η οστεοποίηση των συνδέσμων δείνει την εικόνα «λειωμένου κεριού».⁷⁹ Η συνοστέωση πλευρών στους κάτω θωρακικούς σπονδύλους, η οστεοποίηση συνδέσμων στα λαγόνια και άλλες εξω σπονδύλιες περιοχές είναι άμεσα συνδεδεμένες με την πάθηση αυτή.

Η αιτιολογία της ΔΙΣΥ (όπως προτείνει ο όρος «ιδιοπαθής») παραμένει άγνωστη.⁸⁰ Εμφανίζεται πιο συχνά σε άνδρες άνω των 50 ετών και σε άτομα που πάσχουν από παχυσαρκία ή επίκτητη μορφή διαβήτη τύπου II.⁸¹ Ανθρωπολογικά έχει παρατηρηθεί αυξημένη παρουσία ΔΙΣΥ σε πληθυσμούς, που διάγουν έναν καθιστικό τρόπο ζωής, παρουσιάζουν μακροβιότητα και συνδυάζουν μια πιο πλούσια πρωτεϊνικά διατροφή.⁸² Αρχαιολογικά εμφανίζεται πιο συχνά σε ταφές ατόμων υψηλής κοινωνικής θέσης.⁸³ Είναι εντυπωσιακό ότι στην Αθήνα τέτοιες αλλοιώσεις παρατηρήθηκαν σε λίγες μόνο ταφές, που χρονολογούνται από την Κλασική μέχρι την ρωμαϊκή εποχή και προέρχονται όλες από το νεκροταφείο του Κεραμεικού.⁸⁴

Σύνοψη

Γνωρίζουμε, πλέον, ότι στον T35 ετάφη άνδρας άνω των 50 ετών κτερισμένος με εννέα ληκύθους, εκ των οποίων οι τέσσερις φέρουν εικονιστική παράσταση. Δύο είναι ερυθρόμορφες με παραστάσεις Νίκης.⁸⁵ Άλλες δύο είναι λευκές, στην μία απεικονίζεται γυναίκα σπένδουσα σε βωμό και στην άλλη σκηνή γυναικωνίτη (γυναίκα

Εικ. 23. Τάφου 35: Διάχυτη Ιδιοπαθής Σκελετική Υπερόστωση (ΔΙΣΥ).

καθισμένη σε κλισμό), ένα θέμα που, εκ πρώτης όψεως, δεν φαίνεται να ταιριάζει σε μία ανδρική ταφή.⁸⁶

Στον T37 ετάφη άνδρας νεαρής ηλικίας, 25–34 ετών. Από τις 16 ληκύθους, που τον συνοδεύουν, 7 φέρουν εικονιστικές παραστάσεις. Σε όλες, πλην μίας, εικονίζεται η «επίσκεψη στον τάφο». Στην πρώτη ληκύθο, αυτή του Ζωγράφου του Saboureff, έχουμε «αναχώρηση πολεμιστή».⁸⁷ Στην δεύτερη, αυτή που αποδίδεται στο εργαστήριο του Ζωγράφου του Αχιλλέα, μία κανηφόρος επισκέπτεται τον τάφο ενός νέου άνδρα.⁸⁸ Στην τρίτη, αυτή του Ζωγράφου του Μονάχου 2335, δύο γυναίκες επισκέπτονται τον τάφο κρατώντας εξάλειπτρα.⁸⁹ Στην τέταρτη, αυτή του Ζωγράφου της Φιάλης, εικονίζεται και πάλι επίσκεψη στον τάφο με το νεαρό πετασοφόρο οπλίτη στα αριστερά.⁹⁰ Στην πέμπτη, την οποία είναι δύσκολο να αποδώσουμε και να διαγνώσουμε με ακρίβεια το θέμα της, φαίνεται ότι έχουμε επίσης «επίσκεψη στον τάφο»,⁹¹ όπως και στις δύο ληκύθους του εργαστηρίου του Ζωγράφου του Τύμβου.⁹²

Σε αντίθεση με τον T35, όπου η ύπαρξη σε έναν ανδρικό τάφο ληκύθων με θέματα, όπως ο «γυναικωνίτης» θα μπορούσε να μας ξενίσει, στον T37 η εικονογραφία των ληκύθων («αναχώρηση πολεμιστή» και «επίσκεψη στον τάφο»), φαίνεται πως συμβαδίζει όχι μόνο με το φύλο του νεκρού αλλά και με την νεαρή ηλικία του.⁹³

Αυτές οι παρατηρήσεις σχετικά με το φύλο του νεκρού και την εικονογραφία των λευκών ληκύθων γεννούν,

αναπόφευκτα, ορισμένα ερωτήματα. Υπάρχει, λ.χ. σχέση της εικονογραφίας των λευκών ληκύθων με το φύλο του νεκρού; Με ποια κριτήρια ο Αθηναίος επέλεγε τα αγγεία που θα εναπόθετε στον τάφο του προσφιλούς του προσώπου; Διάλεγε τα αγγεία με βάση τις παραστάσεις τους, δηλαδή αντικείμενα ή αγγεία με παραστάσεις, που **εμείς** νομίζουμε ότι ταιριάζουν σε γυναίκες, τοποθετούνταν αποκλειστικά σε τάφους γυναικών; Αγγεία με παραστάσεις σχετικές με τον κόσμο του άνδρα βρίσκονται μόνο σε τάφους ανδρών; Ή, για να το θέσουμε διαφορετικά, αρκεί η απόπειρα ερμηνείας μεμονωμένων εικονογραφικών θεμάτων, όπως π.χ. η «επίσκεψη μόνο γυναικών στον τάφο», ή μία σκηνή «γυναικωνίτη», να καθορίσει το φύλο του νεκρού, χωρίς να υπάρχει ο απαραίτητος συσχετισμός με το οστεολογικό υλικό;

Τα τελευταία χρόνια, η μελέτη της εικονογραφίας των λευκών ληκύθων, με αφορμή τις σχετικές μονογραφίες των J. Oakley και S. Schmidt – και τον μεταξύ τους διάλογο – έχει επανέλθει ζωνρά στο προσκήνιο.⁹⁴ Ας μας επιτραπεί να προσθέσουμε εδώ την άποψή μας, βασιζόμενοι σε όσα προκύπτουν από την συνδυαστική μελέτη αρχαιολογικού και οστεολογικού υλικού.

Η συναγωγή αφάλων συμπερασμάτων σχετικά με την «εσωτερική σχέση» των κτερισμάτων με την εικονογραφία και το φύλο του νεκρού, πρέπει να βασίζεται στην πλήρη και αναλυτική δημοσίευση ολόκληρου του ταφικού συνόλου (κτηρίσματα και σκελετός μαζί). Επιπλέον, για να φθάσουμε σε ασφαλή συμπεράσματα και, συνεπώς, στην κατανόηση συγκεκριμένων προτύπων στα ταφικά έθιμα και του «μηχανισμού» επιλογής των κτερισμάτων, πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη μας, όχι μόνο ολιγάριθμες ομάδες τάφων, αλλά πλήθος δεδομένων από μία ευρύτερη γεωγραφική περιοχή (π.χ. την Αττική) που να καλύπτουν, μάλιστα, μεγάλη χρονολογική περίοδο. Τότε μόνο θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε ασφαλώς τα «πρότυπα» («patterns») των νεκρώσιμων εθίμων σε σχέση με την εικονογραφία των κτερισμάτων και το φύλο του νεκρού, εφόσον, βεβαίως αυτή η σχέση τεκμηριώνεται.⁹⁵ Έτσι θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε τυχόν μεταβολές ή διαφοροποιήσεις των ταφικών εθίμων, τόσο σε τοπικό επίπεδο όσο και σε διαφορετικές χρονολογικές περιόδους σε μία ευρύτερη γεωγραφική περιοχή. Αναμένεται, λοιπόν, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον η πλήρης δημοσίευση των νεκροταφείων που ανεσκάφησαν τα τελευταία χρόνια, λόγω των μεγάλων τεχνικών έργων, τόσο στην Αθήνα όσο και στην αττική ύπαιθρο.

Με βάση τα παραπάνω είναι αυταπόδεικτη η ανάγκη ότι θα πρέπει, κατά κύριο λόγο, να στραφούμε σε αυτό που μας διηγούνται τα ίδια τα οστά σχετικά με το φύλο, την ηλικία, τις συνήθειες και τις ασθένειες των ανθρώπων, και κατόπιν να εμβαθύνουμε την σύνδεση εικονογραφίας και φύλου. Βεβαίως, αυτό δεν πρέπει να ισχύει στην περίπτωση που έχουμε αγγεία χωρίς πλήρη ανασκαφικά δεδομένα.

Η άποψη που διατυπώσαμε παραπάνω,⁹⁶ ότι, δηλ. οι τρεις μαρμάρινες σαρκοφάγοι (λόγω του υλικού κατασκευής τους) πιθανώς ανήκουν σε εύπορα ή διακεκριμένα άτομα,

συμβαδίζει με τα πορίσματα της μελέτης του οστεολογικού υλικού, που συνδέει τις ταφές αυτές με άτομα υψηλότερης κοινωνικής θέσης.⁹⁷ Οι τρεις σαρκοφάγοι – οι μόνες μαρμάρινες του νεκροταφείου – ενός άνδρα ώριμης ηλικίας (άνω των 50 ετών) στον T35, μίας γυναίκας μέσης ηλικίας (30–40 ετών) στον T34, που ετάφησαν περί το 460–450 π.Χ., καθώς και ενός νέου άνδρα (25–34 ετών) στον T37, που ετάφη περί το 440–430 π.Χ., έχουν την ίδια ποιότητα κατασκευής και βρέθηκαν πολύ κοντά η μία στην άλλη. Θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι αυτά τα τρία πρόσωπα ίσως να είχαν και κάποιον άλλον σύνδεσμο. Η μελλοντική εξέταση του DNA, την οποία ελπίζουμε να συμπεριλάβουμε στην προσεχή δημοσίευση του τρίτου τάφου, ίσως αποδείξει εάν αυτοί οι τρεις άνθρωποι είχαν κάποιου είδους συγγενική σχέση, όπως είχε, πρώτος, υποθέσει ο L. Angel με βάση τη μορφολογία των σκελετών.⁹⁸

Notes

- 1 Ευχαριστούμε πολύ τους καθηγητές κ. John Oakley και κ. Όλγα Παλαγγιά για την ευγενή πρόσκληση να παρουσιάσουμε τους τάφους αυτούς. Ο τρίτος τάφος θα δημοσιευθεί σε προσεχή εργασία μας. Εκφράζουμε επίσης θερμές ευχαριστίες προς την επίτιμη Έφορο των Αρχαιοτήτων και πρώην Διευθύντρια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Δρ. Ηώ Ζερβουδάκη (†), την Προϊσταμένη της Συλλογής Αγγείων κ. Ελισάβετ Στασινοπούλου καθώς και τους συναδέλφους Δρ. Χριστίνα Αβρονιάκη, Δρ. Ευάγγελο Βιβλιοδέτη, Δρ. Αναστασία Γκαδόλου και κ. Ελένη Ζώση, που διάβασαν το κείμενο και συνεισέφεραν με τις παρατηρήσεις τους στην αρτιότερη παρουσίασή του, καθώς και προς όλους τους συντηρητές της Συλλογής Αγγείων για την βοήθειά τους. Αισθανόμαστε βαθύτατα υπόχρεοι προς το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και την διευθύντρια των ανασκαφών του Κεραμεικού Δρ. Jutta Stoszeck για την πρόσβαση στο αρχείο του A. Brückner και την χορήγηση του σχετικού φωτογραφικού υλικού.
- 2 Στο ευρετήριο του ΕΑΜ οι τρεις τάφοι έχουν αριθ. 2597–2599 και σημειώνεται: «Τρεις σκελετοί μετά κοινών ληκύθων εκτεθειμένοι ως ευρέθησαν εν τοις τάφοις». Ο J.D. Beazley δεν συμπεριέλαβε τα κτερίσματα στους καταλόγους του.
- 3 Σήμερα, στο διατηρητέο κτήριο του Βρεφοκομείου στεγάζεται η Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων. Μέχρι το 1875 η Πλατεία Ελευθερίας-Κουμουνδούρου ονομαζόταν Πλατεία Λουδοβίκου, προς τιμήν του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου. Το Βρεφοκομείο είναι έργο του αρχιτέκτονα Παναγιώτη Κάλκου, βλ. Κ. Μπίρης, Ατ Αθήναι από τον 19ου εις τον 20^{ον} αι.² (1995) 205–206.
- 4 Σύμφωνα με τον Κ. Μπίρη, το Ορφανοτροφείο Χατζηκώ(ν)στα, ιδρύθηκε το 1890, βλ. Μπίρης (ό.π. σημ. 3) 204. Αντιθέτως, η Χρ. Αγριαντώνη υποστηρίζει ότι το Ορφανοτροφείο είχε εγκατασταθεί στην περιοχή πολύ ενωρίτερα, περί το 1856, βλ. Χρ. Αγριαντώνη, σε: Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών. Επιστημονικές – Επιμορφωτικές διαλέξεις του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Αθηναίων. Ειδικές μορφωτικές εκδηλώσεις IV. Έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (1996) 197–209,

- ιδίως σημ. 9. Η άποψη αυτή ενισχύεται από αναφορά του Σ. Α. Κουμανούδη ότι το Ορφανοτροφείο εξωραϊστηκε και επεκτάθηκε το 1862, βλ. Σ. Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης. Σχεδιάγραμμα βιογραφίας (1999) 248.
- 5 Έχει γίνει ευρύτερα αποδεκτό ότι η πύλη V του Θεμιστόκλειου Τείχους ταυτίζεται με τις Ήριες Πύλες, J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* (1971) 318 εικ. 417 και I. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών*² (1993) 51–52 εικ. 20. Διαφορετική άποψη, με ισχυρά αντεπιχειρήματα, ότι, δηλ., όλες ανεξαιρέτως οι πύλες του θεμιστόκλειου τείχους, εκαλούντο Ήριες, έχει υποστηρίξει ο Α. Ματθαίου, *Hogos* 1, 1983, 1–7. Για το νεοανακαλυφθέν τμήμα του προτειχίσματος και της τάφρου, μεταξύ του Διπύλου και των Ηρίων Πυλών, βλ. I. Τσιριγώτη-Δρακωτού, *ADelt* 55, 2000, [2004] Α΄ Μελέτες, 87–111, ιδίως 92–93. Το 2003, σε άλλη ανασκαφή της Γ΄ ΕΠΚΑ σε γειτονικό οικοπέδο, βρέθηκε τμήμα της οδού προς τον Ίππιο Κολωνό με οδοστρώματα των υστεροαρχαϊκών-ελληνιστικών χρόνων, σύμφωνα με την ανασκαφέα Τόνια Κοκολιού, την οποία ευχαριστώ πολύ για την σχετική πληροφορία. Για την ιστορία των ανασκαφών στην περιοχή μέχρι το 1968, βλ. Δ. Σκυλάρντι, *AEphem* 1968, Αρχαιολ. Χρον. 8–52, ιδίως 39–44, και για το χρονικό διάστημα από το 1968 έως το 2000, βλ. I. Τσιριγώτη-Δρακωτού ό.π.
 - 6 ΕΑΜ αριθ. 192. Prakt Ιούνιος 1873 – Ιούνιος 1874, 25. Βλ. Β.Χ. Πετράκος, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Η Ιστορία των 150 χρόνων της (1987) 54. Την οιοχόη του Διπύλου αγόρασε η Αρχαιολογική Εταιρεία, κατόπιν πρωτοβουλίας του Στέφανου Κουμανούδη, από τον Παλαιολόγο, αργότερα, τον Απρίλιο του 1880, όταν ο αρχαιοπώλης παρατήρησε ότι σε μερικά όστρακα, που είχαν απομείνει απούλητα στο σπίτι του, διακρινόταν τα ίχνη της πασίγνωστης εγχάρκτης επιγραφής, βλ. Σ.Α. Κουμανούδης, *Αθήναιον* 9, 1880, 1–4 (προσθήκη μετά την σελίδα 50, με ιδιαίτερη σελίδωση). Για τις έρευνες της Αρχαιολογικής Εταιρείας στην περιοχή της οδού Πειραιώς, πριν την ανασκαφή στο οικοπέδο Σαπουντζάκη, βλ. *Prakt* 1884, 19–22. Επίσης, E. Kistler, *GFA* 4, 2001, 159–185.
 - 7 Βερολίνο, *Antikensammlung* αριθ. 1811–1816. Οι πίνακες αγοράστηκαν το 1875 από την Συλλογή Αρχαιοτήτων της γερμανικής πρωτεύουσας, βλ. H. Mommsen, *Exekias* I. *Die Grabtafeln* (1997) 3–5 σημ. 7. Σύμφωνα με τον J. Boardman, *BSA*, 50, 1955, 53, βρέθηκαν πίσω από το Ορφανοτροφείο, 300 μ. ΒΑ του Διπύλου. Από το ίδιο σημείο προέρχεται το θραύσμα του ΕΑΜ αριθ. 20061, το οποίο συγκολλάται με το θραύσμα αριθ. 1821 του Βερολίνου, βλ. M. Robertson, *AEphem* 1978, 91–94.
 - 8 ΕΑΜ αριθ. 1002. *ADelt* 1890, 4. Σκυλάρντι (ο.π. σημ. 5) 41.
 - 9 Για τον βίο του Βαλέριου Στάη (1857–1923), I.E. Πετρόχειλος, Βαλέριος Ν. Στάης (1992) 19–20 (για το ανασκαφικό πρόγραμμα της Αρχαιολογικής Εταιρείας).
 - 10 A. Brückner – E. Pernice, *AM* 18, 1893, 6–191. Το 1891 ο Α. Brückner (1861–1936) ήταν 30 και ο E. Pernice (1864–1945) 27 ετών. Ο E. Pernice συμμετείχε και στην εκπόνηση των σχεδίων.
 - 11 Για το χρονικό των ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρείας στον Κεραμεικό και τις συνθήκες παραχώρησης ανασκαφής στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, βλ. Β.Χ. Πετράκος, *Ο Μέντωρ* 48, Δεκέμβριος 1998, ιδίως 145–149.
 - 12 Σκυλάρντι (ό.π. σημ. 5) 35. Βλ. επίσης Ο. Αλεξανδρή, *AAA* 2, 1969, 257–266, ιδίως 258–259 και W. Gauß – F. Ruppenstein, *AA* 2001, 159–168 (με παλαιότερη βιβλιογραφία). Σύμφωνα με τον J.N. Coldstream, τα νεκροταφεία αυτά συνδέονται με τόπους ταφής αριστοκρατικών γενών, βλ. J.N. Coldstream, *Geometric Greece*² (2003) 137. Για την ανασκαφή σε όμορο του οικ. Σαπουντζάκη οικοπέδο (οδός Πειραιώς 57), βλ. Ο. Τζάχου-Αλεξανδρή, σε: J.H. Oakley – W.D.E. Coulson – Ο. Palagia (επιμ.), *Athenian Potters and Painters* (1997) 473–490 εικ. 4.
 - 13 Brückner – Pernice (ο.π. σημ. 10) 78.
 - 14 Σχετικά με την κοινωνική επίδειξη, την περιστολή της πολυτέλειας και την εγκράτεια στα αττικά ταφικά έθιμα, βλ. I. Morris, Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα (1997) 163–196 (ιδίως 169). Βλ. επίσης την σφοδρή κριτική, στον I. Morris από C. Patterson, *CIQ* 56.1, 2006, 46–56.
 - 15 Brückner – Pernice (ο.π. σημ. 10) 181–182.
 - 16 Για τις λευκές ληκύθους της Κατηγορίας ΑΤΛ και την Ομάδα των Αθηνών 2025, βλ. ARV² 722 και D.C. Kurtz, *Athenian White Lekythoi* (1975) 82 πίν. 21,3–4. Για πλησιέστερο τυπολογικό παράλληλο ως προς το σχήμα και την παράσταση, πρβλ. την λευκή λήκυθο του ΕΑΜ, Συλλογή Βλαστού-Σερπιέρη αριθ. 20 (ARV² 723,6. BAdd² 282. Oxford, Beazley Archive 208885). Για το εικονογραφικό θέμα της σπένδουσας, βλ. J.B. Connelly, *Portrait of a Priestess: Women and Ritual in Ancient Greece* (2007) 176–179.
 - 17 Για τυπολογικά και εικονογραφικά παράλληλα, πρβλ. τις ερυθρόμορφες ληκύθους από τον Κεραμεικό: E. Kunze-Götte et al., *Die Nekropole von der Mitte des 6. bis zum Ende des 5. Jahrhunderts. Die Beigaben, Kerameikos VII,2* (1999) 108 πίν. 72 (Τάφος 424, αριθ. 6), και *Kerameikos VII,2* 152 πίν. 98 (Τάφος 630 αριθ. 2, με βιβλιογραφία).
 - 18 Βλ. παρ. ΕΑΜ 30052. Πλησιέστερο τυπολογικό και εικονογραφικό παράλληλο στο Μουσείο Κεραμεικού αριθ. 3830, βλ. K. Athusaki, *AM* 85, 1970, 45–53 (ιδίως 45–47) πίν. 18,1–2. Oxford, Beazley Archive 1099.
 - 19 Τύπος ΑΤΛ. Πρβλ. *Kerameikos VII,2* 136 πίν. 91 (Τάφος 523, αριθ. 2–3). Η διακόσμηση αυτή επινοήθηκε στο Εργαστήριο του Ζωγράφου της Μεγαίρας περί το 480–470 π.Χ. (λήκυθοι τύπου BEL). Διαδόθηκε στο Εργαστήριο των Ζωγράφων του Αισχίνη και του Τύμβου (λήκυθοι τύπου ΑΤΛ) και υπάρχει μέχρι το γ΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Οι λήκυθοι τύπου BEL έχουν υψηλή βάση, που ευρύνεται στο κάτω μέρος της, ενώ οι τύπου ΑΤΛ έχουν χαμηλή δισκοειδή ή διμερή βάση, βλ. Kurtz (ο.π. σημ. 16) 82–86 πίν. 70,7–8. 71,1. Για την διακόσμηση, βλ. E. Σερμπέτη, σε: Α. Αλεξανδρή – I. Λεβέντη (επιμ.), *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή* (2001) 161–198 (ιδίως 194–198). Κ. Ρωμοπούλου – I. Τουράτσογλου, Μίεζα. Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών – πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (2002) 45–46 (αριθ. Π 1550).
 - 20 Πρβλ. *Kerameikos VII,2* 34 πίν. 21 (Τάφος 83, αριθ. 1–2). *Kerameikos VII,2* 80 πίν. 51 (Τάφος 276, αριθ. 6–7). *Kerameikos VII,2* 99 πίν. 66 (Τάφος 386, αριθ. 8).
 - 21 Βλ. παρ. ΕΑΜ 30056.
 - 22 Τύπος ΑΤΛ, βλ. Kurtz (ο.π. σημ. 16) 82–83. Πρβλ. *Kerameikos VII,2* 152 πίν. 98 (Τάφος 630, αριθ. 5), 91 πίν. 60 (Τάφος 324, αριθ. 1). Πρβλ. μία λήκυθο στην Τεχνοτροπία του Ζωγράφου του Αισχίνη στο Stavanger

- αριθ. 4308 (ARV² 721. Oxford, Beazley Archive 208867. CVA Norway 1 πίν. 39,1. 40,5).
- 23 Τύπος CL, βλ. Kurtz (ο.π. σημ. 16) 84. Πρβλ. Kerameikos VII, 2 12 πίν. 5 (Τάφος 8). Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. Γ. Μυλωνάς, Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας (1975) αριθ. κατ. 117. 118. 400. 435.
- 24 Brückner – Pernice (ο.π. σημ. 10) 179–180. Για τις μαγικές ιδιότητες και την αποτροπαϊκή χρήση των φυτών και κλαδιών στην τελετουργία της πρόθεσης, βλ. E. Rohde, Ψυχή. Η λατρεία των ψυχών και οι αντιλήψεις περί αθανασίας στους Έλληνες, τομ. Α', (1883, ελλ. μτφ. 1998) 157. 311–313. Π. Λεκατσάς, Η Ψυχή. Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου² (2000) 104–105. Για τα νεκρικά στεφάνια και το στρώσιμο της νεκρικής κλίνης με φυτά, όπως ματζουράνα, κληματίδες, φύλλα μυρτιάς, δάφνη και σέλινο, βλ., Μ. Alexiou, Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση (2002) 33. R. Garland, The Greek Way of Death (1985) 139–140. M. Blech, Studien zum Kranz bei den Griechen (1982) 81–108, ιδίως 95.
- 25 Στον κατάλογο των κτερισμάτων και το σχέδιο του τάφου, οι Brückner – Pernice (ο.π. σημ. 10) 179–180, αναφέρουν 15 ληκύθους και 1 στλεγγίδα. Τα αγγεία, ωστόσο, είναι 16, ενώ η στλεγγίδα δεν έχει ταυτισθεί. Υπάρχουν αρκετές ασάφειες σχετικά με την θέση και τις διαστάσεις ορισμένων αγγείων, όπως αυτά αναφέρονται στον κατάλογο και σημειώνονται στο σχέδιο των Brückner and Pernice. Επίσης, οι αριθμοί που έχουν αναγραφεί με μολύβι πάνω στα αγγεία, πιθανώς όταν αυτά εισήχθησαν στο Μουσείο, δεν αντιστοιχούν, ακριβώς, στους αριθμούς περιγραφής των Brückner – Pernice. Γι' αυτό, δόθηκαν νέοι αριθμοί στις ληκύθους, παρακολουθώντας, κατά το δυνατόν, την ανασκαφική περιγραφή και το σχέδιο. Το σύνολο εκτέθηκε στην νέα προθήκη με βάση, όπου ήταν εφικτό, την διάταξη των αγγείων μέσα στην παλαιά προθήκη. Σε γενικές γραμμές, πάντως, η εικόνα του τάφου με τα κτερίσματα δεν αλλάζει σημαντικά.
- 26 Την ταύτιση του αντικειμένου με κράνος, από το οποίο είναι αμέσως ορατή μόνο η τονισμένη με ερυθρό χρώμα βάση του λοφίου, οφείλω στην οξυδερκή παρατήρηση του συντηρητή της Συλλογής Αγγείων του ΕΑΜ κ. Δαυίδ Δέλλιου (τον ευχαριστώ ιδιαίτερα για την βοήθειά του). Το κράνος έγινε ορατό μετά από ηλεκτρονική επεξεργασία της φωτογραφίας.
- 27 Για την «παράδοση των όπλων», βλ. J.H. Oakley, Picturing Death in Classical Athens: The Evidence of the White Lekythoi (2004) 57–69. S. Matheson, σε: J.M. Barringer – J.M. Hurwit (επιμ.), Periclean Athens and Its Legacy. Problems and Perspectives (2005) 23–35, με παλαιότερη βιβλιογραφία.
- 28 Βλ. J.H. Oakley, The Achilles Painter (1997) 182 και Γ. Καββαδίας, Ο Ζωγράφος του Sabouroff (2000) 82–84, 88 (φυτικά κοσμήματα A29 και A30).
- 29 Είναι απλοποιημένη παραλλαγή των ταινιών με μαιάνδρους και τετραγωνίδια με σταυρό του Αγ. Ανδρέα σε διάταξη ULFA, βλ. Oakley 1997 (ο.π. σημ. 28) 178–179 και Καββαδίας (ο.π. σημ. 28) 58, 68.
- 30 Δύο λευκές λήκυθοι του Ζωγράφου του Αχιλλέα με πεπλοφόρους που παραδίδουν κράνη δίνουν μια γενική ιδέα για τη σύνθεση της ληκύθου μας: α) Αθήνα ΕΑΜ αριθ. 12441 (ARV² 996,141. Oxford, Beazley Archive 213963. Oakley 1997 [ο.π. σημ. 28] 140 αριθ. 192 πίν. 103a-b. Ο. Τζάχου-Αλεξανδρή, Λευκές λήκυθοι του Ζωγράφου του Αχιλλέως στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο [1998] 108–111 πίν. 11) και β) Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο αριθ. D 51 (ARV² 1000,201. Oxford, Beazley Archive 214023. Oakley 1997 [ο.π. σημ. 28] 151 αριθ. 276 πίν. 143a-b).
- 31 Πρβλ. Αθήνα ΕΑΜ αριθ. 12745 (ARV² 999,185. Oxford, Beazley Archive 214006. Oakley 1997 [ο.π. σημ. 28] 148 αριθ. 251 πίν. 131c-d. Αλεξανδρή 1998 [ό.π. σημ. 30] 139–141 πίν. 51–54).
- 32 Πρβλ. ενδεικτικώς τα κεφάλια των νέων στις εξής λευκές ληκύθους: Οξφόρδη, Ashmolean Museum αριθ. 1929.501 (ARV² 845,173. Oxford, Beazley Archive 212321. Καββαδίας [ο.π. σημ. 28] 196–197 αριθ. 180 πίν. 122.). Γλασκώβη, Hunterian Museum D 1970.28 (ARV² 846,182. Oxford, Beazley Archive 212330. Καββαδίας [ο.π. σημ. 28] σελ. 197 αριθ. 189 πίν. 126.). Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art 51.11.4 (ARV² 847,203. Oxford, Beazley Archive 212352. Καββαδίας [ο.π. σημ. 28] 199 αριθ. 210 πίν. 142). Houston, Museum of Fine Arts 37.9 (ARV² 847,205. Oxford, Beazley Archive 212354. Καββαδίας [ο.π. σημ. 28] 200 αριθ. 214 πίν. 143).
- 33 Malibu, J. Paul Getty Museum 73.AE.41. (Oxford, Beazley Archive 3889. Καββαδίας [ο.π. σημ. 28] 207 αριθ. 291 πίν. 181–182).
- 34 Πρβλ. την λευκή λήκυθο της Αθήνας, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Συλλογή Βλαστού-Σερπιέρη αριθ. 3, όπου η «παράδοση των όπλων» και η «αναχώρηση του πολεμιστή» συμφύρονται με την «επίσκεψη στον τάφο», βλ. ARV² 847,200. Oxford, Beazley Archive 212349. Καββαδίας (ο.π. σημ. 28) 199 αριθ. 207.
- 35 Για την χρονολόγηση της ύστερης περιόδου του Ζωγράφου του Sabouroff, βλ. Καββαδίας (ο.π. σημ. 28) 167–171.
- 36 Για την «επίσκεψη στον τάφο», βλ. Oakley 2004 (ό.π. σημ. 27) 145–214, με παλαιότερη βιβλιογραφία.
- 37 Η ανθεμωτή απόληξη της στήλης ανήκει στον τύπο D-II του Nakayama (N. Nakayama, Untersuchung der auf weissgrundigen Lekythen dargestellten Grabmäler [1982] 94. 104 πίν. 16–17, 230–232, ιδίως D-II-7. Για το ανθέμιο του ώμου, βλ. Καββαδίας (ο.π. σημ. 28) 82–83 (φυτικό κόσμημα A29) και για τον μαιάνδρο, Καββαδίας (ο.π. σημ. 28) 69. 88–89 (γραμμικό κόσμημα Γ33 – με παρεμβολή ενός τετραγωνιδίου με σταυρό).
- 38 Αμβούργο, Museum für Kunst und Gewerbe 1896.21 (ARV² 847,206. Oxford, Beazley Archive 212355. Καββαδίας [ο.π. σημ. 28] 200 αριθ. 215 πίν. 144–145). Laon, Musée Archéologique Municipale 37.939 (ARV² 847,209. Oxford, Beazley Archive 212358. Καββαδίας [ο.π. σημ. 28] 200 αριθ. 218 πίν. 149).
- 39 Ανήκει στον τύπο D-III του Nakayama (ο.π. σημ. 27) 102. 232 πίν. 19, ιδίως D-III-3. Έχει τα ίδια φυτικά και γραμμικά κοσμήματα με την προηγούμενη λήκυθο, βλ. σημ. 37.
- 40 Πρβλ. τις δύο νέες λευκές ληκύθους του Ζωγράφου του Μονάχου 2335 από την Αθήνα, ανασκαφή του σταθμού «Ακαδημία» του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου (ταφική πυρά 2): Γ' ΕΠΚΑ αριθ. Α 15039 και Α 15041 (Oxford, Beazley Archive 24599, 24598 αντιστοιχώς). Μαζί βρέθηκαν μία λευκή λήκυθος στην Τεχνοτροπία του Ζωγράφου του Sabouroff και άλλη στην Τεχνοτροπία του Ζωγράφου του Πουλιού, βλ. Α. Παρλαμά – Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), Η Πόλη κάτω από την πόλη: ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των

- Αθηνών: Κατάλογος της έκθεσης, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Φεβρουάριος 2000–Δεκέμβριος 2001 (2000) 251–255 αριθ. κατ. 232–235 [Καββαδίας], με πρόσφατη βιβλιογραφία για τον Ζωγράφο του Μονάχου 2335.
- 41 Τύπος, BEL, πρβλ. *Kerameikos VII,2* 137 πίν. 93 (Τάφος 528, αριθ. 1) Για τον τύπο της διακόσμησης βλ. παρ. EAM 30055.
- 42 Κατηγορία ATL, πρβλ. *Kerameikos VII,2* πίν. 43 (Τάφος 254 αριθ. 1). Για την διακόσμηση τύπου BEL, πρβλ. *Kerameikos IX*, 153 πίν. 41 (Τάφος 295 αριθ. 3–4) και Μυλωνάς (ό.π. σημ. 23) 258 πίν. 312 (αριθ. 404).
- 43 Κατηγορία ATL. Για το θέμα, βλ. παρ. σημ. 36. Για την επιτύμβια στήλη, πρβλ. *Kerameikos VII,2* 147 πίν. 96 (Τάφος 600). Η στήλη ανήκει στον τύπο D-III του Nakayama (ό.π. σημ. 37) 94. 109. Για κανηφόρους στο εργαστήριο του Ζωγράφου του Τύμβου, πρβλ. τις εξής ληκύθους: *Tübingen Arch. Institut* αριθ. 5607 (BA 16827). Βερολίνο, *Antikensammlung* αριθ. 3324 (ARV² 754,11. Oxford, *Beazley Archive* 109296). Providence, Rhode Island School of Design αριθ. 06.050 (ARV² 759,9. Oxford, *Beazley Archive* 209388).
- 44 Βλ. παρ. σημ. 36.
- 45 Για τις στήλες με ανθεμωτή απόληξη, βλ. παρ. τον τύπο D-III του Nakayama (ό.π. σημ. 37) 94. 109.
- 46 Πρβλ. τον λευκό καλυκωτό κρατήρα του Βατικανού, *Museo Gregoriano Etrusco* αριθ. 16586 (ARV² 1017,54. 1678. Oxford, *Beazley Archive* 212355. J.H. Oakley, *The Phiale Painter* [1990] 75 αριθ. 54 πίν. 38), την λευκή λήκυθο του Βερολίνου, *Antikensammlung* αριθ. F 2450 (ARV² 1023,141. Oxford, *Beazley Archive* 214323. Oakley [ό.π.] 89 αριθ. 141 πίν. 113, 141) και την λευκή λήκυθο της Νέας Υόρκης, *Metropolitan Museum* αριθ. 22.53 (ARV² 1026,2. Oxford, *Beazley Archive* 214354. Oakley [ό.π.] 95 πίν. 145 B-C αριθ. B2). Το ανθέμιο του ώμου, με τα μελανά και ιώδη εναλλάξ φύλλα, ανήκει στον τύπο A29 και ο μαϊανδρός, που επιστέφει την παράσταση, στον τύπο Γ39 του Ζωγράφου του Sabouroff (Καββαδίας 2000 [ό.π. σημ. 28] 82–83, 69 αντιστοίχως).
- 47 Και αυτή, ωστόσο, μπορεί να ενταχθεί στο εργαστήριο του Ζωγράφου του Αχιλλέα, βάσει των καταλοίπων της παραπληρωματικής διακόσμησης και της ακανθωτής επίστεψης της στήλης, η οποία δεν είναι χωρίς προηγούμενο στο Εργαστήριο αυτό, πρβλ. τύπος E-I και E-II του Nakayama (ό.π. σημ. 37) 119–125. 239. 273.
- 48 Τύπος ATL. Πρβλ. M.B. Moore, *Attic Red-Figured and White-Ground Pottery, Agora XXX* (1997) 262 αριθ. 893 πίν. 89 και Nakayama (ό.π. σημ. 37) 19. 32–33. 186. 253 «τύπος GH-I-14» και «GH-I-15». Βλ. επίσης Παρλαμά-Σταμπολίδης (ό.π. σημ. 40) αριθ. κατ. 377 [Καββαδίας].
- 49 Διακόσμηση, όπως στην EAM 30064. Τύπος BEL. Πρβλ. *Kerameikos VII,2* 97 πίν. 63 (Τάφος 382).
- 50 Διακόσμηση, όπως στην EAM 30064. Τύπος ATL. Πρβλ. *Kerameikos VII,2* 84 πίν. 58 (Τάφος 284 αριθ. 4).
- 51 Τύπος ATL με διμερή βάση. Πρβλ. *Kerameikos VII,2* 131 πίν. 87 (Τάφος 497 αριθ.1) και Μυλωνάς (ό.π. σημ. 23) 170 αριθ. 241 πίν. 272.
- 52 Τύπος BEL. Διακόσμηση όπως στην αριθ. EAM 30070.
- 53 Πρβλ. *Kerameikos VII,2* 102 πίν. 68 (Τάφος 400 αριθ.11–12).
- 54 Πρβλ. *Kerameikos VII,2* 40 πίν. 24 (Τάφος 108). Παρλαμά-Σταμπολίδης (ό.π. σημ. 40) 362–363 αριθ. κατ. 398 [Στούπα].
- 55 Brückner – Pernice (ό.π. σημ. 10) 179.
- 56 D. Brothwell – H. Gill-Robinson, σε: W.D. Haglund – M.H. Sorg (επιμ.), *Advances in Forensic Taphonomy: Method, Theory, and Archaeological Perspectives* (2001) 119–132 (ιδίως 122).
- 57 J.L. Angel, *Hesperia* 14, 1945, 279–363 (ιδίως 308–309).
- 58 Βλ. Angel (ό.π. σημ. 57) εικ. 9.
- 59 J.E. Buikstra – D.H. Ubelaker, *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. Arkansas Archaeological Survey Research Series No. 44* (1994) (ιδίως 16. 21).
- 60 Οι μεταβολές αφορούν την μορφολογία της ηβικής σύμφυσης, της ωτοειδούς επιφάνειας της λεκάνης, τον βαθμό οστεώωσης των ραφών του κρανίου (Buikstra – Ubelaker [ό.π. σημ. 59] 21–38), το στερνικό άκρο της 4^{ης} πλευράς (S. R. Loth – M. Y. Iscan, σε: M.Y. Iscan [επιμ.], *Age Markers in the Human Skeleton* [1989] 105–118), τον βαθμό οστεοποίησης του θυρεοειδούς αδένος (αυτόθι 120–123), καθώς και εκφυλιστικές αλλοιώσεις, που σχετίζονται με την πάροδο της ηλικίας (βλ. *DISH* παρακάτω).
- 61 W.M. Krogman – M.Y. Iscan, *The Human Skeleton in Forensic Medicine* (1986) πίν. 8,5.
- 62 A. Lagia, *A Bioarchaeological Survey of Social Structure in the Polis of Athens during the Classical, Hellenistic and Early Roman Periods* (diss. University of Chicago).
- 63 B. Bogin – R. Keep, σε: J. Komlos – J. Baten (επιμ.), *The Biological Standard of Living in Comparative Perspective* (1998) 268–293.
- 64 P.B. Eveleth – J.M. Tanner, *Worldwide Variation in Human Growth* (1990).
- 65 A.H. Goodman – J.C. Rose, *Yearbook of Physical Anthropology* 33, 1990, 59–110. T. King (et al.), *American Journal of Physical Anthropology* 128, 2005, 547–559.
- 66 A.H. Goodman – R.-J. Song, σε: R. Hoppa – C. Fitzgerald (επιμ.), *Human Growth in the Past: Studies from Bones and Teeth* (1999) 210–240 (ιδίως 210).
- 67 Lagia (ό.π. σημ. 62).
- 68 Η ηλικία υπολογίζεται με βάση την απόσταση των αυλάκων από τον αυχένα του δοντιού και την εφαρμογή μαθηματικών τύπων. Goodman – Song (ό.π. σημ. 66) 11.
- 69 Lagia (ό.π. σημ. 62).
- 70 S. Hillson, *Dental Anthropology* (1996) 284.
- 71 A. Lagia – M. Richards, σε: A. Papatheanasiou – M. Richards (επιμ.), *Stable Isotopic Studies in Greece. Occasional Wiener Laboratory Series* (forthcoming).
- 72 R.E.M. Hedges – M.P. Richards, σε: Y. Tzedakis – H. Martlew, *Minoans and Mycenaeans. Flavours of their Time* (1999) 213. 223. 227. 231.
- 73 T.L. Prowse (et al.) *JASc* 31, 2004, 259–272. T.L. Prowse (et al.), *American Journal of Physical Anthropology* 128.1, 2005, 2–13.
- 74 S. Garvie-Lok, *Loaves and Fishes: A Stable Isotope Reconstruction of Diet in Medieval Greece* (diss. Univ. of Calgary, 2001). A. Lagia – E. Petroutsa – S. Manolis, *Health and Diet During the Middle Bronze Age in the Peloponnese: The site of Kouphovouno*, σε: C. Mee – J. Renard (επιμ.), *Antour de la Cuisine* (2007) 313–328.
- 75 J.R. Lukacs, *International Journal of Osteoarchaeology* 17, 2007, 157–173 (ιδίως 160–165).
- 76 Βλ. Angel (ό.π. σημ. 57) εικ. 11.
- 77 K.A.R. Kennedy, σε: M.Y. Iscan – K.A.R. Kennedy

- (επιμ.), *Reconstruction of Life from the Skeleton* (1989) 129–160.
- 78 Ο όρος DISH (Diffuse Idiopathic Skeletal Hyperostosis) επικρατεί στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία από το 1975 (D. Resnick et al., *Radiology* 115, 1975, 513–524) αντικαθιστώντας τον όρο «ασθένεια του Forestier» (J. Forestier – J. Rotes-Querol, *Ann. Rheum. Dis.* 9, 1950, 321–330). Ο Angel [ό.π. σημ. 57] 308), χρησιμοποιεί τον όρο «arthritic hyperostosis» για να περιγράψει τις αλλοιώσεις στην σπονδυλική στήλη του νεκρού του T35.
- 79 Βλ. Angel (ό.π. σημ. 57) εικ. 10.
- 80 D. Resnick, *Diagnosis of Bone and Joint Disorders* (1995) 1465.
- 81 C. Kiss (et al.), *Rheumatology* 41, 2002, 27–30.
- 82 B. Arriaza, *American Journal of Physical Anthropology* 91, 1993, 263–278. B.T. Arriaza – C.F. Merbs – B.M. Rothschild, *American Journal of Physical Anthropology* 92, 1993, 243–248. J. Rogers – T. Waldron, *International Journal of Osteoarchaeology* 2001, 357–365. G. Müldner – M. Richards, *American Journal of Physical Anthropology* 134, 2007, 162–174 (ιδίως 169–170).
- 83 R. Jankauskas, *International Journal of Osteoarchaeology* 13, 2003, 289–293 (ιδίως 291).
- 84 A. Lagia, *AM* 114, 1999, 291–303. Lagia (ό.π. σημ. 62).
- 85 EAM αριθ. ευρ. 30053 και 30059 (Τεχνοτροπία και εργαστήριο του Ζωγράφου του Αισχίνη).
- 86 EAM αριθ. ευρ. 30052 και 30054 (Ομάδα των Αθηνών 2025). Οι Brückner – Pernice (ό.π. σημ. 10) 181–182, εσφαλμένα είχαν θεωρήσει ότι ο τάφος ανήκει σε γυναίκα.
- 87 EAM αριθ. ευρ. 30061.
- 88 EAM αριθ. ευρ. 30062.
- 89 EAM αριθ. ευρ. 30063.
- 90 EAM αριθ. ευρ. 30067.
- 91 EAM αριθ. ευρ. 30068.
- 92 EAM αριθ. ευρ. 30066 και 30069.
- 93 Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι ο νέος – και σε ηλικία στρατεύσης – άνδρας θα μπορούσε να έχει χάσει την ζωή του σε πολεμικό γεγονός.
- 94 Oakley 2004 (ό.π. σημ. 27). S. Schmidt, *Rhetorische Bilder auf attischen Vasen. Visuelle Kommunikation im 5. Jahrhundert v. Chr.* (2005). S. Schmidt, *Βιβλιοκρισία στον Oakley 2004* (ό.π. σημ. 27), *GFA* 9, 2006, 1001–1011 και απάντηση του J. Oakley, *GFA* 9, 2006, 1013–1018.
- 95 O.S. Schmidt (ό.π. σημ. 94), 40–79, βασίζει την εικονογραφική ανάλυση των παραστάσεων των λευκών ληκύθων και την σχέση τους με το φύλο του νεκρού, χωρίς να στηρίζεται σε σκελετικά κατάλοιπα (αν και ο ίδιος αποδέχεται την έλλειψη αυτή, βλ. σημ. 94, σελ. 44 σημ. 50). Είναι χαρακτηριστικό ότι ο T35, τον οποίο ο Schmidt θεωρεί γυναικείο, είναι στην πραγματικότητα ανδρικός (βλ. παρ. σημ. 86). Επίσης, η λευκή λήκυθος του Ζωγράφου του Μονάχου 2335 με τις γυναίκες που κρατούν εξάλειπτρα, βρέθηκε στον ανδρικό T37 (βλ. Schmidt [ό.π. σημ. 94] 42–44 εικ. 8), και όχι σε γυναικείο, όπως θα ανέμενε κανείς, εάν ακολουθήσει την άποψη του Schmidt [ό.π. σημ. 94] 44).
- 96 Βλ. σημ. 14.
- 97 Βλ. σημ. 82–83.
- 98 Angel (ό.π. σημ. 57) 309.

Colour Plate 2

Pl. 2A. Λήκυθοι από τον τάφο 35: ΕΑΜ 30052. 30053. 30054. 30055. 30056. 30057.

Pl. 2B. Λήκυθοι από τον τάφο 35: ΕΑΜ 30058. 30059. 30060.

Colour Plate 3

Pl. 3A. Λήκυθος από τον τάφο 35: EAM 30054.

Pl. 3B. Τάφος 37. Λευκές λήκυθοι κανονικού σχήματος. EAM 30061. 30062. 30063. 30067. 30068.

Pl. 4A. Λήκυθος από τον τάφο 35: EAM 30052.

Pl. 4B. Τάφος 37,1. Λευκή λήκυθος του Ζ. του Sabouroff: EAM 30061.

Pl. 4C. Τάφος 37.6 Λευκή λήκυθος δευτερεύοντος τύπου. EAM 30066.

Pl. 4D. Τάφος 37,7. Λευκή λήκυθος του Ζ. της Φιάλης: EAM 30067.